

VOORZETSELS IN DE REYNAERT: DAER NES GHEEN REYNAERDIE BI

1. Inleiding/vraagstelling

Gedurende meer dan zeven eeuwen heeft *Van den vos Reynaerde* zich een constante en prominente factor betoond binnen de Nederlandstalige letterkunde. Dat komt voor het grootste deel op het conto van de snedige en schalkse inhoud die zich maar al te graag liet kneden voor een zeer gevarieerd lees- en luisterpubliek, van volwassenen tot kinderen, van leestekst tot toneelopvoering, en die zich door de jaren heen ook steeds liet aanpassen aan eigentijdse omstandigheden en opvattingen: elke periode krijgt de *Reynaert* die hij verdient, met de vos als schelm of schurk of knuffelcrimineel.

Daarnaast is de *Reynaert* van groot belang gebleken als spiegel van de samenleving van destijds, zowel op het gebied van machtsverhoudingen, sociale context, juridische aspecten, de rol van de Kerk en de wijze waarop tegen dieren werd aangekeken. Dat laatste onderwerp heb ik in een eerder artikel omstandig uitgewerkt, in het bijzonder rond de 'machtsstrijd' tussen de leeuw en de beer als koningsdier.¹

En ook buiten het literaire domein heeft de *Reynaert* zijn sporen verdiend, in de toeristische branche en de handelssector in en rond het Waasland. Dat is een kwaliteit waaraan binnen de Nederlandse letterkunde alleen Multatuli's *Max Havelaar* heeft blijken te kunnen tippen.

Minder frequent is de aandacht voor strikt taalkundige eigenschappen van de ons bekende *Reynaert*-bronnen. Op dat vlak wil ik met dit artikel enige aanvulling geven.

In mijn promotieonderzoek naar voorzetsels² heb ik mij niet alleen beziggehouden met hedendaags Nederlands, maar ook diachroon met de ontwikkeling van het Nederlandse voorzetsel tussen 1200 en 2000, en synchroon met een vergelijking tussen voorzetsels en voorzetselgebruik in andere talen, in het bijzonder het Italiaans en Tsjechisch.

Omdat ik voor het Middelnederlands (1200-1500) bijna uitsluitend gebruik maakte van secundaire bronnen, met name het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW), leek het mij nuttig om aan de hand van primaire bronnen te kijken of mijn aannames van destijds herziening of nuancering behoeven.

Vandaar dat ik er voor koos het voorzetselgebruik in *Reynaert-I* onder de loep te nemen. Ik besef dat het Middelnederlands in feite een verzamelnaam is van diverse uiteenlopende dialecten in Noord- en Zuid-Nederland, en om te voorkomen dat mijn bevindingen en uitspraken over het Middelnederlands zouden worden gestaafd met een tekst in Oost-Vlaams dialect, de Comburgse redactie, hier verder te noemen A, deed ik een parallel onderzoek naar dezelfde tekst, maar dan in het Oost-Hollands dialect, de Dyckse redactie, hier verder als F aan te duiden. Naast het feit dat mijn bescheiden onderzoekscorpus daarmee verdubbelde in omvang, leverde het mij ook direct een eerste onderzoeksvraag op:

1. Hoe verhouden zich de teksten A en F tot elkaar op het gebied van voorzetsels, zowel gemeten naar voorzetseltypes (het aantal verschillende grondvormen van voorzetsels) als voorzetseltokens (het aantal in de teksten voorkomende voorzetselvormen)?

De verkregen telresultaten kon ik vervolgens leggen naast mijn eerdere bevindingen over de ontwikkeling van het Nederlandse voorzetsel, zowel naar types als tokens gemeten, wat concreet een tweede onderzoeksvraag opleverde:

2. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er aan te wijzen tussen het voorzetselgebruik in *Reynaert-I* en het hedendaags Nederlands, zowel naar types als naar tokens, wat hier betekent: de voorzetseldichtheid oftewel -ratio?

---

¹ LOONEN 2010

² LOONEN 2003

In mijn eerdere onderzoek kwam ik tot de aanname dat er een omgekeerd evenredig verband bestaat tussen het gebruik van naamvallen en het gebruik van voorzetsels. Anders gezegd: hoe minder naamvallen een taal gebruikt, hoe hoger de voorzetseldichtheid zal zijn, waaruit ik tevens de consequentie trok dat voorzetsels en naamvallen beide goed vergelijkbare functiedragende taalelementen zijn en dat ik naamvallen ook ging beschouwen als voorzetsels. Voor de onderbouwing van die aanname had ik weinig aan het MNW, omdat dat immers alleen types en geen frequenties aanreikt. Nu we over het digitale tekstcorpus van twee volledige Reynaertteksten beschikken, kan ik bezien of die mij ondersteunend bewijs opleveren voor mijn aanname. Eerder had ik daarvoor ook al gekeken naar andere talen, heel bewust Germaanse talen (Nederlands en Duits), Romaanse talen (Latijn, Italiaans en Frans) en een Slavische taal (Tsjechisch). Daaruit vloeit een derde onderzoeksvraag voort:

3. Wordt de aanname dat er in Germaanse, Romaanse en Slavische talen een omgekeerd evenredig kwantitatief verband bestaat tussen het hanteren van naamvallen en de voorzetseldichtheid bevestigd door de telresultaten in de *Reynaert*?

Gaandeweg dit onderzoek bleek het zonder al teveel moeite goed mogelijk uitspraken te doen over enkele deelaspecten van het voorzetselgebruik in de *Reynaert*, vergeleken bij dat in modern Nederlands. Vandaar nog een vierde onderzoeksvraag:

4. Bij een vergelijking van de *Reynaert*-teksten en het hedendaags Nederlands: wat is er in syntactische zin opvallend aan

- het voorkomen en gebruik van scheidbare en niet-scheidbare werkwoorden, en
- het voorkomen en gebruik van voorzetselvoorwerpen, en
- het voorkomen en gebruik van voornaamwoordelijke bijwoorden ?

Om maar alvast een voorschot te nemen op het eindresultaat: de uitkomsten van het onderzoek zijn minder schokkend dan bevestigend, meer verhelderend dan verbazend, treffend, maar niet verrassend. Nergens in beide teksten worden wij op het verkeerde been gezet door Reynaerdiaanse list of baract - ook tijdens 's konings hofdagen doen voorzetsels wat zij deden en nog doen: zij vervullen hun functie van relatie leggen tussen taalelementen, en wel op een manier die wij vandaag de dag nog precies zo plegen te doen. Alleen hun aantal mag opmerkelijk worden genoemd, gekeken naar zowel de voorzetseltypes als de voorzetseltokens.

2. Bronnen

De primaire bronnen waarvan ik gebruik heb gemaakt voor dit artikel staan alle vermeld in de literatuuropgave achteraan.

Nog steeds is de meest complete teksteditie die van Hellinga³, die de toen bekende bronnen van *Reynaert-I* van vóór 1500 diplomatisch en zo veel mogelijk parallel naast elkaar weergeeft. Van het Comburgse handschrift zijn daarnaast enkele voortreffelijke uitgaven in boekvorm beschikbaar⁴. De editie-Lulofs is voor mij bijzonder waardevol, niet alleen vanwege het uitgebreide en vakkundige commentaar, de aantekeningen, voetnoten en toelichting, maar ook omdat het Lulofs was die mij met zijn bevlogen colleges in 1969-1970 op slag met Reynaerdofilie besmette, naar nu blijkt een ongeneeslijke ziekte. Ook is er een (integrale, kritische) transcriptie van het Comburgse handschrift online geplaatst door het Reynaertgenootschap.⁵ Wat betreft het Dyckse handschrift is de spoeling aanmerkelijk dunner. Naast genoemde Hellinga-editie heb ik alleen gebruik gemaakt van de eveneens diplomatische online transcriptie op de site van de Universiteit van Münster⁶, waar we de transcriptie vinden naast facsimile weergaven van het oorspronkelijke handschrift.

Ik constateer enkele discrepanties tussen beide diplomatische bronnen, bijvoorbeeld

2711 Hellinga:	Ende oec radic v <i>reynaert</i> dat gi
2711 Münster:	nde oec radic v <i>Reynaert</i> dat gi
2715 Hellinga:	Jc ga morgen te rome waert
2715 Münster:	c ga morgen te rome waert
2717 Hellinga:	Die .coninc sprac gi dunket mi sijn
2717 Münster:	ie .coninc sprac gi dunket mi sijn

De ontbrekende beginkapitalen staan wel degelijk in het oorspronkelijke afschrift. En de hoofdletter R in regel 2711 is niet conform het manuscript. Voor de voorzetseltellingen zijn de aangetroffen transcriptieverschillen overigens van geen belang.

Het heeft er de schijn van dat in F vanaf ± r. 1745⁷ een andere kopiist aan het werk is geweest, dan wel dat er na een tussenpose is verder geschreven, dan wel dat de kopiist vanaf enig moment een andere legger heeft gebruikt. Uiteraard is dit mogelijkwijs wel van invloed op de voorzetseltellingen. Vanaf regel 1745 komt namelijk naast van ook de spellingvariant uan voor, en naast vanden opeens ook uanden. Voor de varianten uor en vor geldt dat niet; die komen door elkaar voor, bijvoorbeeld in de regels F 2962 en 2964.

---

³ HELLINGA 1952

⁴ Bijvoorbeeld BOUWMAN 2002, JANSSENS 1991 en LULOFS 1985

⁵ Zie <http://www.reynaertgenootschap.be/node/81>

⁶ MÜNSTER 2014

⁷ folio 113 r°

3. Werkwijze

Ook al is de pc bij taalstatistisch onderzoek een onmisbaar hulpmiddel, het is allerm minst zo dat je na invoer van de corpora en het invoegen van een aantal formules 'met één druk op de knop' alle gewenste statistische resultaten tevoorschijn haalt. Twee simpele voorbeeldjes maken al duidelijk dat handmatig tellen en beslissen is vereist.

Bekijk naast elkaar de volgende twee corresponderende regels uit A en F:

A 741 *Van sinen aensichte al die huut*   F 727 *Van sinen aensichte al die huut*
A 742 *Al brochte brune dat hoeft huut*   F 728 *Al brochte brune thouet wt*

Allereerst zien we de vorm *huut* optreden als substantief ("*huid*") en als voorzetselbijwoord ("*uit*"), welke laatste vorm door mij als voorzetsel wordt gemarkeerd.

Daarnaast is het aantal woorden van bovenstaande twee regels in A groter dan dat in F, hetgeen consequenties heeft voor het aantal woorden van de gehele tekst alsmede voor de bepaling van de gemiddelde woordlengte en de voorzetselratio in beide teksten. Ik vind overigens de constatering dat A een gemiddelde woordlengte van 4,5 te zien geeft, en F van 4,3 in het geheel geen betrouwbaar of interessant gegeven op dit moment. Het wijkt bovendien niet significant af van een telling die ik eerder uitvoerde⁸ van tien literaire teksten uit de 19^e en 20^e eeuw, een corpus van ±300.000 woorden. Die gaf een gemiddelde woordlengte van 4,74 te zien.

Ten slotte komt het voorzetsel *uit* niet consequent voor als *huut* of *wt*, maar ook als *hute* en *vte* en in verbogen enclitische vormen *huten*, *huter*, *vten* en *vter*.

Het tweede voorbeeld zijn de volgende versregels:

A 2177 en F 2099 *Dat hi sal weder mede blanden.*

Een geautomatiseerde telling zal mogelijkwijs *mede* zien als het voorvoegsel ("*met*") van het scheidbaar samengestelde werkwoord *medeblanden. Maar niet alleen bestaat dat werkwoord niet in het Middelnederlands, het is ook syntactisch verkeerd geïnterpreteerd. *Mede* ("*honingdrank*") is een substantief en lijdend voorwerp bij het werkwoord *blanden* ("*mengen*", "*to blend*").

Het werkwoord *medeblanden* zou overigens best hebben kunnen bestaan, zoals wij nu naast *mengen* (*met*) ook *vermengen* (*met*) kennen, maar al in Reynaerts tijd was *blanden* al zo goed als uitgestorven; het *Middelnederlandsch Woordenboek*⁹ vermeldt genoemde versregel uit A als enige voorbeeld. Iets vergelijkbaars betreft het substantief *medeblander*¹⁰ dat niet duidt op "*iemand die met anderen mee blandt*", maar op "*iemand die mee/mede/meekrap mengt*", met *mee/mede/meekrap* als lijdend voorwerp bij *blanden*. Ook hier zou een automatische telling tot een verkeerde conclusie kunnen leiden.

Mij stonden twee digitale bronteksten ter beschikking: voor het Comburgse handschrift de kritische versie op de site van het Reynaertgenootschap, en voor het Dyckse handschrift de diplomatische versie op de site van de Universiteit van Münster¹¹.

Dat het één diplomatische en één kritische transcriptie betrof, was voor het doel van mijn onderzoek geen enkel bezwaar. Bovendien kon ik altijd terugvallen op de gedrukte, diplomatische editie van Hellinga om in twijfelgevallen de nodige zekerheid te hebben. Beide digitale tekstbestanden ontdeed ik van alle niet-alfanumerieke tekens zoals leestekens, waarna ik alle woorden onder elkaar zette door elke spatie te vervangen door een alineascheiding. Die kolom van woorden plaatste ik in een Excel werkblad met rechts daarvan op de bovenste regel de 28 voorzetseltypes die in A en F voorkomen, van AAN tot en met ZONDER. Vervolgens was het een kwestie van het intypen en doorvoeren van formules om in eerste instantie geautomatiseerd een overzicht te krijgen van welk woord in de linker kolom het

⁸ LOONEN 2003: § 2.4.

⁹ MNW: I, kol. 1286

¹⁰ MNW: IV, kol. 1248

¹¹ Zie de literatuuropgave onderaan dit artikel voor details

voorzetsel zou zijn uit de bovenste rij. Maar, zoals gezegd, dat leverde dus een groot aantal valse treffers op, bijvoorbeeld doordat alle voorkomens van het woord *huut* werden gemarkeerd als het voorzetseltype UIT. En omdat veel genoemde voorzetseltypes identiek zijn aan een gelijkgespeld bijwoord (*buiten de orde* vs. *ik ben buiten*) moest ook om die reden handmatig worden ingegrepen. Tevens moest ik filteren op misleidende gevallen waar *in* niet het voorzetsel *in* betekende, maar een geval bleek van univervatie (*lc en*). Daar tegenover stonden vele gevallen van een niet herkend, 'onzichtbaar' voorzetsel, namelijk in de gevallen van proclisis (*tuwen* in plaats van *te uwen*). Kortom, een zaak van langdurig en geconcentreerd zuiveren van de resultaten die de formules mij hadden voorgeschoteld. Uit de eenmaal geschoonde matrix konden vervolgens zonder veel moeite de totalen en gemiddelden worden berekend, zoals ik die hieronder presenteer.

Om tot uitspraken te komen over taalverandering, taalvergelijking en de relatie tussen voorzetsels en naamvallen, kon ik dankbaar gebruik maken van eerdere corpusonderzoeken die ik in het kader van mijn promotieonderzoek had verricht, en jaren daarvoor al in het kader van een interdisciplinair project van de opleiding MO-a Nederlands te Arnhem en de toenmalige TH-Eindhoven aan de hand van het corpusonderzoek "*Woordfrequenties*" van Pieter Uit den Boogaart¹² en "*De taal van de wiskunde*" van Rob Nederpelt¹³. Naar aanleiding van dat project begon ik met studenten van de MO-opleiding een lijst aan te leggen van vastevoorzetselverbindingen (*hopen op; zwichten voor; enz.*) en al gauw kwamen we tot de conclusie dat dat een lijst van 'vast wel meer dan 100' zou gaan worden. Uiteindelijk presenteerde ik in mijn proefschrift een lijst van bijna 3900 van zulke voorzetselcollocaties, en die oogt nog steeds tamelijk compleet voor het hedendaags Nederlands¹⁴.

---

¹² BOOGAART 1975

¹³ NEDERPELT 1987

¹⁴ De zgn. V-lijst; op verzoek digitaal beschikbaar

4. Tellingen

Redactie A telt 19.046 woorden, redactie F 18.355; samen vormen zij dus een (bescheiden) corpus van 37.401 woorden, waarvan 3.284 voorzetsels.

In zowel A als F treffen we een nagenoeg identieke subset van 28 voorzetseltypes aan, die ook alle nog heden in het Nederlands gangbaar zijn: *aan, achter, beneden, bij, binnen, boven, buiten, door, in, langs, met, na, naar, naast, om, omtrent, onder, op, over, sinds, te, tegen, tot/toe, tussen, uit, van/af, voor* en *zonder*. Alleen voor *beneden* en *boven* geldt dat die in F niet als voorzetsel voorkomen.

Een beslissing was vereist over het niet-werkwoordelijke deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord, voor zover dat deel een voorzetsel is. Ik heb ervoor gekozen dat dat deel niet als voorzetsel telt wanneer het aaneengeschreven aan het werkwoordelijk deel voorkomt (zoals in F 2873: *andragen*), maar wel als het er los van staat, ongeacht of dat voor het werkwoordelijk deel is of daarachter (bijv. F 3044: *Cuart sal in gaen mit mi*, vs. F 3051: *Reynaert ginc in*). Een andere beslissing was dat ik de inleiders van een beknopte bijzin (*om te komen; na te hebben geluncht*) ook als voorzetsel heb geteld, evenals de woorden die worden gevolgd door een niet-beknopte bijzin die met *dat* begint, maar dan slechts indien die los van *dat* staan genoteerd (*na dat; voor dat; sint dat* enz.). Daarbij hanteer ik het argument dat de voegwoordfunctie enkel en alleen door het voegwoord *dat* wordt bekleed, en het eraan voorafgaande woord 'gewoon' voorzetsel mag blijven heten.¹⁵

De distributie van de aangetroffen voorzetseltokens, in aflopende frequentie, is als volgt:

A		F	
totaal: 1665		totaal: 1619	
TE	289	TE	293
IN	275	IN	261
VAN/AF	190	MET	190
MET	189	VAN/AF	181
BIJ	97	BIJ	96
OP	83	OP	85
AAN	66	AAN	71
OM	59	OM	58
TOT	57	OVER	52
OVER	56	VOOR	49
VOOR	46	TOT	46
DOOR	45	DOOR	41
UIT	35	UIT	33
ZONDER	35	ZONDER	31
NA	32	NA	24
TEGEN	23	TEGEN	21
BINNEN	19	ONDER	18
ONDER	17	BINNEN	15
BUITEN	10	TUSSEN	12
NAAR	10	NAAR	11
TUSSEN	10	BUITEN	10
ACHTER	7	NAAST	9
NAAST	7	ACHTER	5
BENEDEN	2	SINDS	5
OMTRENT	2	LANGS	1
SINDS	2	OMTRENT	1
BOVEN	1	BENEDEN	0
LANGS	1	BOVEN	0
gecorrigeerd :	1748	gecorrigeerd :	1764
= 1:	11,44	= 1:	11,34

Vanwege de ongelijke tekstlengte van A en F staan in de onderste rijen de totalen gecorrigeerd naar een tekstlengte van 20.000 woorden: ze blijken opvallend parallel te lopen.

¹⁵ Een en ander geheel conform wat daarover in LOONEN 2003, in het bijzonder in § 3.7. *Voegwoord*, en in LOONEN 2006: § 3.8. *Voorzetsel*, staat vermeld en beargumenteerd

Bij de vergelijking tussen de distributie van de tokens in A en F kan worden opgemerkt dat er grosso modo weinig verschil is, noch gezien de voorzetselratio's van beide teksten, noch gezien de distributie van de tokens, zeker gelet op de in acht te nemen foutmarge bij een zo klein corpus. In ieder geval kan uit de tellingen in beide teksten niet worden afgeleid dat er regionale invloeden zijn geweest ten aanzien van het voorzetselgebruik. Er is echter één aanwijsbaar verschil te vinden bij het gebruik van *te* voor een infinitief, of juist het ontbreken daarvan¹⁶.

Gezegd moet worden dat F duidelijk meer nevenvormen biedt dan A, deels veroorzaakt door de spellingvarianten van *u* en *v* (*uan* naast *van*) en van *i*, *j* en *y* (*in* naast *jn*; *ieghen*, *jeghen*, *yeghen*), deels ook door rijkere univervatie en meer pro- en/of enclitische vormen dan in A het geval is.

Het is opmerkelijk dat van de 66 voorzetsels die volgens het MNW in het Middelnederlands bestonden, maar die na 1500 zijn verdwenen, er niet één in de Reynaertteksten A en F voorkomt. Het betreft de voorzetsels *aengesien*, *alsonder*, *banderside*, *bed*, *bedesside*, *begeenside*, *beheltenis*, *behoudelike*, *bes*, *bet*, *bewesthalf*, *bis*, *bisider*, *derwilen*, *dorentore*, *dwers*, *een* (=ohne), *entegen*, *gehende*, *gemanc*, *gesondert*, *halve*, *inmidden*, *inte*, *jegensover*, *loos*, *metsamt*, *nalinge*, *nietwederstaende*, *of* (=ave), *ommegaens*, *ommelanc*, *ont*, *onthier*, *onvervolget*, *onwetens*, *orconde*, *orsake*, *ove*, *oven*, *overlanges*, *roerende*, *sam*, *samt*, *schegen*, *sege*, *selp*, *sider*, *sidert*, *tegenst*, *teneffen*, *thent*, *toewaert*, *tulpen* (=te hulpen), *utegeleit*, *utegenoomt*, *utegesacht*, *utegescheiden*, *utegesproken*, *utegestecen*, *utegestect*, *uter*, *van...halve*, *voren*, *want* en *wenter* (=went der), voorwaar een reeks die de positie van het Nederlands als meest voorzetselrijke taal ter wereld een historische dimensie geeft. Voor het hedendaags Nederlands heb ik zelf een lijst van 369 voorzetseltypes opgesteld, waarvan 283 eenwoordige. Hun distributie is evenwel vaak gering. Uit de tellingen van Boogaart¹⁷ valt af te leiden dat er slechts 43 types zijn die elk meer dan 0,01% van alle getelde voorzetsels uitmaken. Bovendien is het slechts de beperkte topreeks van 14 voorzetsels die elk meer dan 2% van alle getelde voorzetsels vormen, en ik beschouw het als niet toevallig dat deze 14 ook alle voorkomen in de Reynaertteksten A en F, waar eveneens, toevallig of niet, precies ook de eerste 14 voorzetsels meer dan 2% van alle getelde voorzetsels zijn, al zijn het niet exact dezelfde 14: in modern Nederlands neemt *naar* de plaats in van *tot* bij Reynaert; de andere 13 zijn identiek.

Ook is het opmerkelijk dat er zich onder de 28 voorzetseltypes in de Reynaert niet één bevindt die de vorm heeft van een tegenwoordig of voltooid deelwoord, zoals *gegeven*, *gezien*, *hangende*, *lopende*, terwijl er ook in het Middelnederlands al enkele van dat soort waren: *aengesien*, *gesondert*, *onbegrepen*¹⁸, enz.

De voorzetseldichtheid van hedendaags geschreven Nederlands ligt rond de 1 op de 7 à 8 woorden; in de spreektaal neemt hun aantal af tot circa 1 op de 13. Dit cijfer wordt ook bevestigd in Noortwijk¹⁹, uit welk werk ik heb kunnen becijferen dat de 21 meest frequente voorzetsels in teksten voorkomen met een ratio van 1 op de 6,92 woorden. De dichtheid in A en F ligt rond de 1 op 11,4.

Daarbij valt wel iets op. In de wat meer nuchtere vertelpassages in A zijn er hele stukken van meer dan 60, zelfs 70 woorden waarin niet één voorzetsel voorkomt, bijvoorbeeld de regels A 614-626, en in A 3388-3406. In F komen we vergelijkbare intervallen tussen twee voorzetsels tegen, bijvoorbeeld de geheel voorzetselloze passage van 94 woorden in de regels 2008-2025. Ter vergelijking: bij de door mij onderzochte tien Italiaanse teksten²⁰ blijkt het maximale interval tussen twee voorzetsels te variëren van slechts 17 tot 44 woorden. Dat gegeven ondersteunt het standpunt dat een taal die naamvalsvormen hanteert en een rijke morfologische valentie heeft, het langer zonder voorzetsel kan stellen. Zie daarvoor ook het volgende hoofdstuk.

¹⁶ Zie daarvoor hoofdstuk 8. Voorzetseltypes, onder *TE*

¹⁷ BOOGAART 1975: passim

¹⁸ *Onbegrepen/ombegrepen* wordt noch in het MNW, noch in het WNT als voorzetsel genoemd, maar de tussen 1400 en 1800 in notariële acten voorkomende wending *ombegrepen der mate* (dus met een datief!) wijst daar overduidelijk op. Zie de behandeling in LOONEN 2003: 167-168 en 190-191.

¹⁹ NOORTWIJK 1995: passim

²⁰ LOONEN 2003: Bijlage H; de gemeten Italiaanse voorzetseldichtheid ligt rond de 1 op 5,43 woorden

Daar staat de passage tegenover waarin Reynaert vertelt hoe hij de schat had ontdekt²¹, de passage die ik veruit de aller-fraaiste vind van de hele Reynaert qua stijl, ritme en beeldende vertelkunst. In deze passage van 359 woorden komen opeens maar liefst 47 voorzetsels voor, wat een gemiddelde van 1 op de 7,64 woorden betekent, een grotere dichtheid dan gemiddeld in het hedendaags geschreven Nederlands. De parallelle passage in F²² telt 336 woorden waaronder 44 voorzetsels; een nagenoeg identiek gemiddelde van 1 op de 7,64 woorden.

Een nog saillant voorbeeld is de plechtige passage²³ waar Nobel zich verheft op zijn dingplaats om het verzamelde hof mee te delen dat hij Reynaert vrijspreekt: op 86 woorden 16 voorzetsels, oftewel 1 op 5,38 woorden. In F²⁴ betreft het 68 woorden met daaronder 9 voorzetsels; oftewel 1 op de 7,55 woorden. Dat zijn cijfers die in een hedendaagse Italiaanse tekst niet zouden misstaan. Het lijkt er dus op dat de stijl, gekoppeld aan het grote belang van de tekstinhoud, van invloed is op de voorzetseldichtheid²⁵. Het moge enigermate subjectief zijn 'de' hoogtepunten in de spanningsboog binnen de Reynaert aan te wijzen, maar dat de hier aangehaalde passages kantelpunten zijn in de verhaallijn is wel duidelijk. Het zou de moeite lonen na te gaan of in andere literaire teksten, van vroeger of nu, een afwijkende voorzetseldichtheid eveneens correspondeert met de fluctuatie van de spanningsboog. Een dergelijk onderzoek heb ik vooralsnog niet verricht.

Hoe is, de volledige redacties A en F overziende, het grote verschil in voorzetseldichtheid tussen modern Nederlands en de Reynaertteksten te verklaren?

Er is één reden om aan te nemen dat het Middelnederlands juist méér voorzetsels gebruikt, omdat destijds het tot correct taalgebruik behoorde om bij opsommingen het voorzetsel te herhalen, zoals het tegenwoordige Frans dat ook nog voorschrijft, bijvoorbeeld A 408: *beede bi nachte ende bi daghe*; A 2413: *over dach ende over nacht*; F 816: *mit spille ende mit rocke*; F 1250: *beyde mit clawen ende mit tanden*; F 2375: *sonder carre ende sonder wagen ouer dag ende ouer nacht*. Maar deze toename van voorzetseltokens valt in het niet bij de 'besparing' door het overvloedig gebruik van naamvalsvormen, in het bijzonder van de genitief, waardoor *van*, dat tegenwoordig 22,5% van alle voorzetsels uitmaakt, in A en F op de helft, namelijk 11,1% resp. 11,3% blijft steken, maar ook van de datief, hetgeen je weerspiegeld zou kunnen zien in het feit dat *aan* en *voor* samen tegenwoordig ruim 10% van alle voorzetseltokens uitmaken, tegen slechts rond de 7% in A en F. Bovendien heb ik de indruk dat het hedendaags Nederlands veel frequenter gebruikt maakt van vastevoorzetselverbindingen, waaronder voorzetselvoorwerpen, dan in de *Reynaert* het geval is, waar eerder een werkwoord een zekeren naamval regeert, liever dan een voorzetsel + geen uiterlijke naamvalsvorm nu. Op dit punt staat de *Reynaert* dichter bij het modern Duits dan het Nederlands.

Dit alles wijst erop dat er een verhouding is, en diachroon gezien ook een verschuiving, tussen het gebruik van voorzetsels en van naamvallen. Kort gezegd: hoe meer naamvalsvormen er worden gebruikt, des te minder voorzetsels zijn er te tellen; precies wat ik hierboven ook al aangaf. Ik kan dat hier met enig cijfermateriaal staven:

Uit taalvergelijkend onderzoek is mij gebleken dat dit verschijnsel universeel is, althans voor Germaanse, Romaanse en Slavische talen. Zo kennen het Italiaans, Spaans, Frans en Engels helemaal geen naamvalsvormen meer, behoudens voor persoonlijke voornaamwoorden, en de verwachting dat dat leidt tot meer voorzetsels wordt overduidelijk bewaarheid: uit een corpusonderzoek van tien 20^e-eeuwse Italiaanse teksten (fictie en non-fictie)²⁶ kreeg ik een voorzetselratio van 1 op de 5,4 woorden. Het hedendaags Duits, dat qua voorzetselgebruik sterk lijkt op de Reynaertteksten A en F, komt bij analyse van zeer grote en recente corpora tot een ratio van 1 op de 11,9 woorden, net iets kariger dan A en F die rond de 11,4 uitkomen. Bovendien scoort het voorzetsel *in* opvallend hoog: in A en F is het nipt tweede, in beide gevallen ruim voor *van*. Ook in modern Duits is *in* het meest frequent voorkomende voorzetsel (35,9% van alle voorzetsels, tegen 15,9% voor *von*), terwijl in modern Nederlands *in* slechts

---

²¹ Regels A 2360-2422

²² Regels F 2326-2385

²³ Regels A 2752-2766

²⁴ Regels F 2723-2735

²⁵ Meer over frequentietellingen in diverse talen: zie LOONEN 2003: § 2.4.

²⁶ LOONEN 2003: § 2.4., § 3.6.1., Bijlage F en Bijlage H

16,7% van alle voorzetsels uitmaakt tegen 22,5% voor *van*²⁷. Helemaal vreemd is dat overigens niet. Het Middelnederlands en modern Duits kennen een frequent gebruik van de genitief, die in modern Nederlands doorgaans is vervangen door een omschrijving met *van*; maar noch het Middelnederlands, noch het modern Duits kent een naamval die correspondeert met een voorzetselgroep beginnend met *in*, zodat het voorkomen van dat voorzetsel niet wordt beïnvloed door het al dan niet hanteren van naamvallen.

Aan het andere uiterste van het spectrum zien we de Slavische talen. Ik heb dat onderzocht voor het Tsjechisch, in welke taal zeven naamvallen nog steeds regulier in gebruik zijn. Het is met name de 7^e naamval (instrumentalis) die van grote invloed is op het sterk gereduceerde gebruik van voorzetsels. Gevolg: bij tellingen blijkt in het Tsjechisch maar 1 op de 15 woorden een voorzetsel te zijn²⁸.

Een andere aanwijzing vormt het onderzoek naar een diachrone verschuiving tussen 1640 en 1998 dat vermeld staat in Colleman 2012²⁹. Daarin wordt in grote corpora Nederlandse geschreven teksten bekeken hoe vaak de dubbelobjectconstructies voorkomen (bv. *iemand* (3^e naamval, datief) *iets* (4^e naamval) *aandoen*) en hoe vaak de *aan*-constructies (bv. *aan iemand iets afstaan*). Dat onderzoek betrof 30 alternerende werkwoorden in genoemde periode, d.w.z. werkwoorden die zowel kunnen voorkomen in de dubbelobjectconstructie als in de *aan*-constructie, zoals *iemand iets voorleggen* naast *aan iemand iets voorleggen*. Hoewel dat onderzoek andere parameters gebruikt dan ik in dit artikel doe, corresponderen de cijfers in opvallende mate: de verhouding tussen beide constructies verliep van 85,7% om 14,3% voor resp. de dubbelobjectconstructie en de *aan*-constructie in de eerste jaren tot 65,5% om 35,5% nu. Dat zijn significante verschillen. Daarbij kunnen we ook nog het telgegeven voegen dat het voorzetsel *aan* in de Reynaertteksten nog geen 0,04% van het totale corpus uitmaakt, terwijl dat in 1975³⁰ uitkomt op 0,49%, ruim 10 maal zo frequent dus. Wat ik in het kader van dit artikel niet heb onderzocht, is hoe vaak in A en F een datievorm optreedt die toen of later ook in de *aan*-constructie hadden kunnen worden genoteerd, anders gezegd: welke alternerende werkwoorden in de *Reynaert* zijn te vinden. Ik tel immers voorzetsels, niet naamvallen. Dat vervolgonderzoek zou nuttige informatie kunnen verschaffen over diachrone verschuivingen vanaf circa 1400.

Naast het argument van de naamvallen mag echter ook niet onvermeld blijven dat Nederlands en Duits bij uitstek talen zijn met sterke morfologische valenties; ook die beïnvloeden de voorzetselfrequentie. Er bestaat in genoemde talen een rijke productiviteit van lange, samengestelde woorden, soms jargon, soms modieus, maar al met al correct volgens de vigerende woordvormingregels. Niet dat het Middelnederlands al sterk in zeer lange woorden grossierde (A en F kennen een gemiddelde woordlengte van rond de 4 tekens, vandaag de dag komen Nederlandse en Duitse woorden gemiddeld hoger uit, tot wel 7 tekens), maar het contrast met Italiaans en Frans is wel heel erg groot op dit punt. Deze talen hebben slechts zeer beperkte mogelijkheden tot de vorming van samengestelde woorden. Ik zal dat thema hier niet al te breed behandelen, maar ik volsta met een wat gechargeerd voorbeeld om aan te tonen wat morfologische valentie (of de beperktheid ervan) vermag in relatie tot voorzetselgebruik:

NE: *de derdewereldlandenontwikkelingshulpgoldenbestedingsproblematiek*

FA: *la question de l'utilisation des fonds pour l'aide au développement des pays du Tiers-Monde*

IT: *la questione dell'uso dei fondi per gli aiuti allo sviluppo ai paesi del Terzo Mondo*

Zes voorzetsels in het Frans en het Italiaans tegenover nul in het Nederlands.

De tegenwerping dat het Frans toch ook een woord kent als *paraskevidékatriaphobie* ("angst voor vrijdag de 13e"), ik trof het 23-letterige woord aan in de *Almanach* van La Poste 2011, acht ik niet zo valide, omdat dit in wezen een Griekse samenstelling is, geen Franse. En het klassieke Grieks kende weer juist een sterke morfologische valentie.

---

²⁷ Zie o.m. LEIPZIG 2016

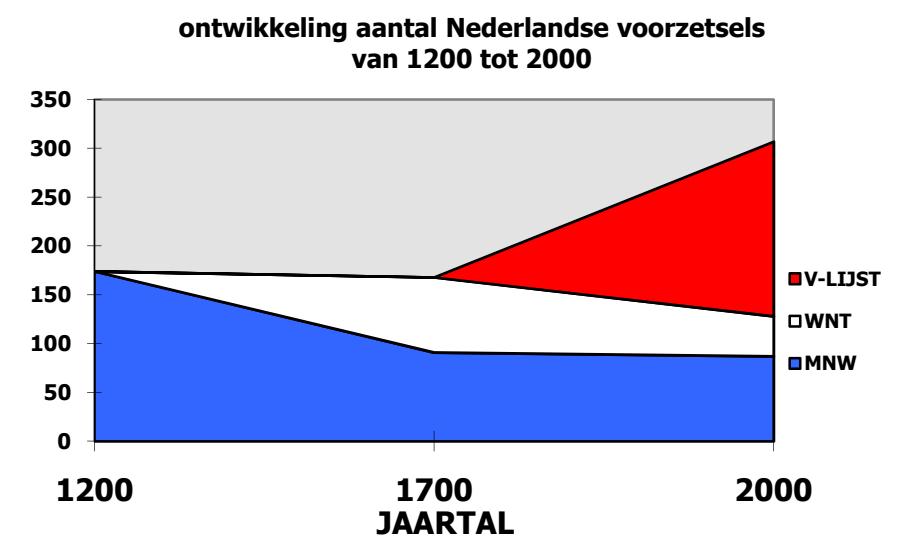
²⁸ LOONEN 2003: § 3.6.5.

²⁹ COLLEMAN 2012: 360

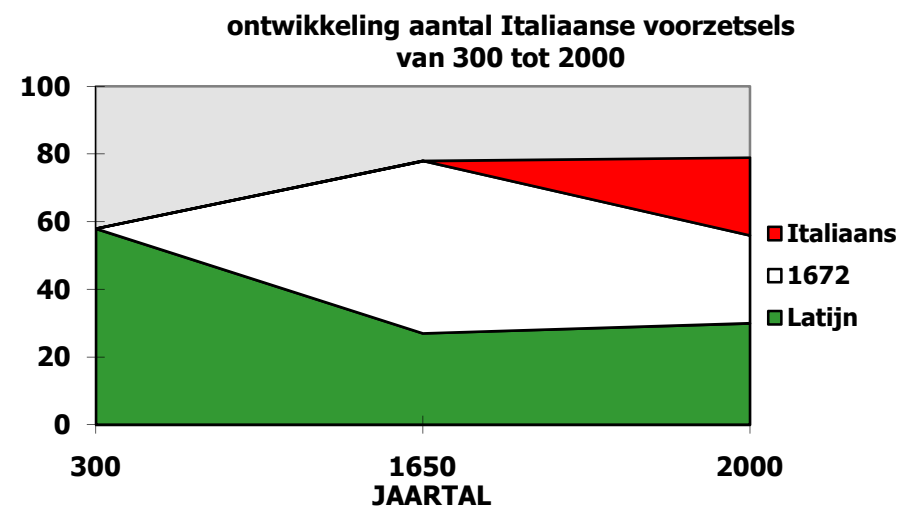
³⁰ Telling volgens de lijsten in BOOGAART 1975

Ik zet een en ander op een rijtje en kom dan met de volgende diachrone ontwikkeling van het aantal voorzetseltypes³¹:

Voor het Nederlands dient dit als volgt te worden geïnterpreteerd: Het aantal Middelnederlandse voorzetseltypes (MNW, blauw) is tussen 1200 en 1700 ongeveer gehalveerd. Het aantal 'nieuwere' voorzetseltypes, die in het WNT voorkomen (wit), is tussen 1700 en 2000 met een derde afgenomen. Het aantal moderne voorzetseltypes, zoals opgenomen in mijn V-lijst van bestaande voorzetsels (rood), is tussen 1700 en 2000 explosief gestegen.

Ter vergelijking een minder extreme ontwikkeling met echter een in principe identiek verloop: die van Latijn naar Italiaans³².

En, kijkend naar voorzetseltokens, een vergelijkende tabel van de voorzetselratio (1 op de zoveel woorden is een voorzetsel), afgezet tegen het in gebruik zijnde naamvalstelsel:

0 = helemaal geen naamvallen (meer) in gebruik

1 = alleen nog naamvalsvormen bij persoonlijke voornaamwoorden

2 = naamvalsvormen bij persoonlijke voornaamwoorden en sporadisch in staande uitdrukkingen

3 = vier naamvallen regulier in gebruik

4 = zeven naamvallen regulier in gebruik

De correspondentie, namelijk de omgekeerd evenredigheid, laat zich uit de tabel eenvoudig aflezen.

³¹ LOONEN 2003: passim

³² De middelste peildatum van 1650 is gebaseerd op een Italiaanse grammatica uit 1672 die ik ter zake heb geëxcerpeerd

taal:	naamvalsysteem:	voorzetselratio:
Italiaans (Spaans, Frans, Engels)	1	5
Nederlands	2	8
Duits	3	11
Middel Nederlands (<i>Reynaert</i>)	3	11
Tsjechisch	4	15

5. Samengestelde werkwoorden

De observatie van Van Loey³³ dat in Middelnederlandse teksten scheidbare werkwoorden in ongescheiden, finiete vorm in de hoofdzin voorkomen (ik verwijs kortheidshalve naar zijn voorbeelden op p.2, zoals *Hy afleechde dat wertlike habijt; Daerna opstonden se toe vier uren; Die prior bystont hen altoes mit rade*), was voor mij aanleiding te onderzoeken of dit in de *Reynaert* ook het geval is. Immers, als het scheidbare deel los staat geschreven, d.w.z., achteropgeplaatst of voorop, in welk geval het werkwoord is doordrongen door een ander woord, zou het hier als voorzetsel tellen; staat het aan het werkwoord vast geschreven, dan is het geen voorzetsel in de telling.

Zeker is dat ongescheiden voorkomens van scheidbaar samengestelde werkwoorden in de finiete vorm (dus als persoonsvorm) in de hoofdzinvolgorde, zoals hierboven in de vermelding van Van Loey, in beide *Reynaert*teksten in het geheel niet worden aangetroffen. Over de vraag of dit op het conto komt van verschil in ontstaantijd van de teksten, dan wel het dialect waarin de teksten zijn geschreven, heb ik mij verder niet gebogen.

Hieronder staan de werkwoordsvormen waarvan het eerste deel een voorzetselvorm is, maar waar het scheidbaar samengestelde werkwoord niet is gescheiden (noch doordrongen, bijvoorbeeld door *te* of *ge*, noch met achteropplaatsing van het vz.bw.; evt. wel door een spatie gescheiden):

In A: *angaen* (187); *up laset* (211); *ane slaen* (442); *hute brocht* (748); *weder keert* (1016); *in gaen* (1190); *in crupen* (1517); *vp heffen* (1564); *af gheslegghen* (1730); *omme gaet* (1735); *anschine* (1814); *Vp draghen* (1947); *omme sach* (2383); *af doen* (2894); *an draghen* (2907); *vp ganc* (2927); *in gaen* (3078); *ondergaen* (3118); *ane vaerden* (3329).

In F: *hadde op heuen* (152)(in A: *vp hadde gheheuen*); *anegaen* (183); *wt brocht* (734); *weder keert* (1002); *in gaen* (1178); *in crupen* (1507); *op geheuen* (1543); *op heffen* (1554); *sijt af gegaen* (1708)(in A: *af zijt ghegaen*); *af geslegen* (1720); *hebbe af gewonnen* (1732)(in A: *af hebbe ghewonnen*); *Op dragen* (1938); *omme siende* (2347); *an reden* (2417); *af doen* (2860); *andragen* (2873); *in gaen* (3044); *ondergaen* (3084); *wt trac* (3342); *an getiet* (3387).

Merk op dat in drie gevallen A ervoor kiest het scheidbare werkwoord gescheiden en door de persoonsvorm doordrongen te vermelden, waar F ervoor kiest de werkwoorddelen bijeen te houden. Het omgekeerde doet zich niet voor.

---

³³ VAN LOEY 1976: passim

6. Voorzetselvoorwerpen

Het taalgebruik van beide Reynaertteksten kenmerkt zich onder meer door het gebruik van vastevorzetselverbindingen en van de subgroep daarvan: voorzetselvoorwerpen (vzv's), op dezelfde wijze als wij nu ook nog doen. Een kwantitatieve vergelijking tussen toen en nu is moeilijk te maken vanwege het nogal beperkte corpus, al komt het me voor dat hun aantal in de loop der eeuwen is toegenomen.

Tellingen wijzen uit dat het hedendaags Nederlands 529 een- en meerwoordige voorzetseltypes kent, en daarnaast nog eens minstens 3.870 vastevorzetselverbindingen³⁴. Dat is nogal veel, vergeleken ook bij andere hedendaagse talen. Jammer genoeg ontbreekt in die V-lijst een aanduiding of we met een vzv te maken hebben of niet. Oorzaak daarvan is de onscherpe afbakening van het begrip vzv als deelverzameling van alle vastevorzetselverbindingen. Vast staat, wat mij betreft, dat een vastevorzetselverbinding een vzv mag heten als aan al de volgende voorwaarden is voldaan (hier in enigszins beknopte weergave):

1. Er is sprake van een werkwoordelijk gezegde+voorzetsel of van een werkwoordelijke uitdrukking+voorzetsel; bij naamwoordelijke gezegdes treedt nooit een vzv op (wel een oorzakelijk voorwerp, maar dat heeft alle trekken van een bijvoeglijke bepaling die qualitate qua geen zinsdeel is).
2. De voorzetselconstituent behorende bij dat werkwoord vormt een apart zinsdeel.
3. Dat zinsdeel begint met één van precies de volgende 15 voorzetsels: *aan, achter, bij, in, met, naar, om, onder, op, over, tegen, tot, uit, van, voor*. Er is geen 16e voorzetsel dat aan het begin van een vzv kan staan. Bij circumposities en richtingbepalende postposities is er nooit van een vzv sprake.
4. Dat zinsdeel mag geen 'letterlijke' betekenis (=van plaats of tijd) hebben; spatiotemporele voorzetsels wijzen op een bijwoordelijke bepaling van plaats of tijd. Hetzelfde geldt voor een zinsdeelbetekenis van graad, middel, doel, toegeving, voorwaarde, wijze, enz., kortom alle andere onderscheiden soorten bijwoordelijke bepaling.
5. Er moet een 'zekere mate' van vastigheid bestaan tussen werkwoord of naamwoord en het voorzetsel; meestal is dat één op één: het is *hopen op* en niet *hopen aan/in/bij/van/voor* enz. Maar er is daarnaast wel *terugkomen op* en *terugkomen van*; *spreken over/van*; *denken aan/om/over/van*. Dit maakt deze voorwaarde weinig stevig.
6. Het complement van de voorzetselconstituent moet een subjects- of objectsrelatie met het hoofdwerkwoord bezitten. Dat impliceert onder meer dat ik *spreken tegen/tot* niet beschouw als een vzv, maar *spreken over/van* wel. In de didactiek van de zinsdeelontleding wordt deze voorwaarde bij mijn weten nergens gebruikt, maar zij is uitermate essentieel.

Daarnaast zij gezegd, dat als de zogenaamde *er*-proef (parafraze met *er* + voorzetsel + *dat* + rest van de zin: *Ik hoop op een goede afloop* → *Ik hoop erop dat de afloop goed is*, maar dus niet *Hij lijkt op zijn vader* → **Hij lijkt erop dat zijn vader...*) slechts werkt als een soort predictortest: lukt hij, dan is er van een vzv sprake; lukt hij niet, dan weet je nog niets.

Op grond van mijn eerdere telresultaten heb ik het vermoeden dat van de 3.870 opgesomde vastevorzetselverbindingen er hooguit 2.674 op een vzv wijzen, toch altijd nog beduidend meer dan de forse lijst die Den Hertog rond 1900 beschreef³⁵, al mag niet onopgemerkt blijven dat hij precies dezelfde verzameling van 15 voorzetsels noemt als die hierboven onder punt 3 staan.

Het aantal voorzetseltypes in het Nederlands is de laatste eeuwen explosief gestegen. Zie bij de telresultaten hierboven. De vraag rijst dan ook wat er van het vzv al was terug te vinden in de geanalyseerde Reynaertteksten.

Allereerst valt het op dat de 15 voorzetsels die heden ten dage inleider van een vzv kunnen zijn alle behoren tot de 28 voorzetsels die we in teksten A en F tegenkomen. Verder is het zo dat de voorzetseltypes die in A en F inleider zijn van een vzv, dat ook zijn in het hedendaags Nederlands, maar het zijn er geen 15; ik kom niet verder dan een achttal: *aan, met, om, op, te/tot, tegen, van* en *voor*. Het enige verschil met modern Nederlands is het (slechts tweemaal)

³⁴ Zie de V-lijst in Bijlage B in LOONEN 2003, bijgewerkt in december 2017 (het betreft een enkele aanvulling en een paar verbeteringen van spelfouten)

³⁵ Den Hertog 1892: 1,66-69

voorkomen van de vaste collocatie *hopen te* + zn als vzv³⁶. Het MNW vermeldt s.v. HOPEN dat het transitieve werkwoord de 4^e naamval neemt, maar dat het ook kan worden gevolgd door de 2^e naamval of "in plaats van den 2den nv. ook met eene bepaling met van (af), in, om, op of te"³⁷. Wij gebruiken alleen nog de collocatie *hopen op* (niet te verwarren met *hopen te* + infinitief, als in *Ik hoop te komen*, waar *te komen* een gewoon lijdend voorwerp is en *te* geen vast voorzetsel is bij *hopen*). Ik vermoed dat de eigenaardigheid van het Middelnederlands om een vzv te beginnen met *te*, maar niet met *tot*, en het modern Nederlands juist wel met *tot*, maar niet met *te*, alleen is te verklaren doordat *te* en *tot* in feite, d.w.z. in oorsprong, hetzelfde voorzetsel zijn.

De meeste van de vzv-collocaties in A en F kennen wij tegenwoordig nog steeds in het Nederlands. Ook is het zo dat de meeste van deze collocaties zijn gevormd met het voorzetsel *van*.

Een van de verklaringen waarom er in A en F minder vzv's voorkomen dan in ons huidige Nederlands is het feit dat het Middelnederlands nog vaak een genitiefvorm gebuikt waar wij nu kiezen voor een voorzetsel+complement, zoals in F 1662: *des bid ic v*, wat tegenwoordig zou zijn: *ik bid u daarom*. Merk op dat de parallelle regel 1672 in A een 'gewoon' lijdend voorwerp heeft: *dat biddic hu*, waar wij nu *verzoeken* zouden zeggen in plaats van *bidden*. Evenzo in A 2306 *Dies baden die houde entie ionghe*, met in F 2274 *Des baden out ende ionge*. Ander voorbeeld in A 1925: *Hets tijt wildijs hem danken* ("wil je hem daarvoor danken") met wederom een lijdend voorwerp in F: *Ets tijt wildijt hem danken*. In A 2328 staat *Dies dancti mi lettelt nu* en A 2226 vermeldt: *Dies lachter heuet scaems hem* ("Hij die er schande ervan ondervindt, moet zich schamen"). Ook in A 2353/F 2320 treffen we een genitief aan in plaats van een vzv: *Si souden wel des raets ghetelen* ("slagen in hun opzet"). Daarnaast komt het, zoals reeds gememoreerd, enkele malen voor dat er in plaats van een vzv een werkwoord + lijdend voorwerp (evt. lijdendvoorwerpszin) staat, zoals in:

A 2301/2	<i>Ende oec so beclaechden hem zij Datsi waren sonder bedwanc</i>	F 2268/9	<i>Ende hoe si clageden dat si Te uele waren sonder bedwanc</i>
		F 2342	<i>Doe began ik den scat te hopen</i>

Hier ontbreekt dus het gebruikelijke vaste voorzetsel *over* resp. *op*. Opvallend genoeg is een vergelijkbare tendens in het Nederlands van nu ook merkbaar: werkwoorden als *hopen*, *geloven*, *vertrouwen* e.v.a. worden in toenemende mate gevolgd door een gewoon lijdend voorwerp, althans door een lijdendvoorwerpszin, in plaats van een vzv dat door het vaste bijbehorende voorzetsel wordt ingeleid. Ik schrijf dit toe aan de neiging tot taalversnelling, vooral door het toenemende internet-, sms- en whatsapp-taalgebruik waarbij voorzetsels veelal sneuvelen, eerder dan aan de afgenomen kennis van het juiste voorzetsel, hoewel dat laatste natuurlijk wel het onvermijdelijke gevolg zal zijn van het eerste.

De aangetroffen vzv's in de Reynaertteksten zijn de volgende:

AAN

In A: *Die coninc dreecht hu an hu leuen* (1069); *Eerst an die boesheit vinc* (2072) (alternatief: *die boesheit* is lijdend voorwerp bij *anvinc*); *Ghi sult an hoghen aflate | Deelen* (2909/10); *Of si alle an sine weldaden | Recht deel nemen wouden* (3045/6); *Als ic orlof an hem neme* (3082). In F: *Die coninc dreiget an v leuen* (1056); *Tierst andie loesheit vinc* (2055) (alternatief: *die loesheit* is lijdend voorwerp bij *anvinc*); *Gi sult andie hoge aflaete | Deel nemen* (2875/6); *Oft si an sine wel daden | Recht deel hebben wouden* (3011/2)³⁸.

³⁶ Zie hieronder bij *TE*

³⁷ MNW: III, 585

³⁸ Opm.: WNT: I, 174 vermeldt dat *aenvaen* soms ook scheidbaar wordt gebezigd, maar dan zouden we toch eerder *vinc die boesheit an* verwachten. MNW: VIII, 1152 vermeldt *an die boesheit vinc* met als betekenis "tot de slechtheit kwam"

MET

In A: Daer mede lietic hu ghewaert (1120); ga wy | Alle voert met onser claghen (1850/1); Versoenen metten ram beline (3417).

In F: Daer mede lietic v bewaert (1107); gawi | Alle vort mit onser clagen (1840/1); Gelden mitten ram belline (3384).

OM

In A: Daer omme zorghe ic lieue neve (1111); Hem langhet omme cloester bier (1955); Dat ic omme zijn daghen mee | Ne gaue dan hi omme tmijn (3149/50).

In F: Hem langet om cloester bijr (1946); Daer om vruchtic sere (2299); Dat ic om sijn dreigen niet mee | Ne geue dan om tmijn (3115/6).

OP

In A: daer ic mi nu bet vp verlate dan vp hu (1086/7); Es vp mi verbolghen al (1397); So riep hi arde hulp vp mi (3226).

In F: dar ic mit nv bat op verlate dan op v (1073/4); Ets op mi so verbolghen al (1385); So riep hi sere help op mi (3194).

TE

In A: Doe began ic ten scatte hopen (2378)(in F een 4^e naamval: Doe began ic den scat te hopen (2342); Die coninc entie coninghinne Die beede hopen ten ghewinne (2491/2).

In F: Die coninc entie coninginne Die beide hoepten ten gewinne (2454/5).

TEGEN

In A: wacht hu ieghen mesval (1357); ic hebbe mesdaen | Jeghen alle diere (1400/1); al dat ic nye ghewrochte | Jeghen hem (1648/9); wilt mi quiten scadeloes | Jeghen bisscop ende ieghen den deken (2963/4); Al sprac cuwaert ieghen mi | Ende ieghen ziere moyen (3211/2).

In F: Ende gi v wacht veghen baraet (469); wachtu iegen mesfal (1345); ic heb mesdaen | Jegen allen dieren (1450/1); al dat ic dit ghewrochte | Jegen hem (1638/9); wilt mi quiten scadeloes | Jegen bisscop ende deken (2929/30); Al spreke quart iegen mi | Ende iegen sire moyen (3179/80).

VAN/AF

In A: Wat sechtie van eere laghe (135); Dat ghi hu wacht van baraet (483); Wildi horen van lamfreyde (647); Wart ghetwifelt van hem zomen (980); Al ghenase hi van der wonden (1282); Daer af willic mi in biechten dwaen (1456); ghl sout mi hebben ghedient | Van eere saken (1802/3); Ende van hem niet ne sciede (1981); Nochtan achtic niet van dien (2117); Of ghi weet van eenegher moort (2160); was hi van der doot ghenesen (2548); Dat ghi hu van den banne claert (2742); Die hem van lachene hadde onthouden (3019); ghine horet noint spreken | Van betren dichtre (3355/6).

In F: Al genase hi vander wonden (1270); Wat segdi van ere sage (131); Uuildi horen van lamfreyde (633); Wart daer getuielt van hem somen (966); Ende si van hem niene scede (1973); Nochtan en at ic en twint van dien (2099); Dar ic te voren niet af en wiste (2360)(A 2396 geeft LV: Die ic te voren niet ne wiste); was hi vander doet genesen (2511); Dar gi v vanden banne claret (2713); Die hem van lachen had onthouden (2985); Als ic uan har orlof neme (3048); gine hort noyt spreken | Van betren dichter (3323/4).

VOOR

Het enige gevonden voorbeeld staat in F 480: Nu ne sorget niet vor mi, met zorgen om als parallel in A 1111.³⁹

³⁹ Zie ook hieronder bij 8. Voorzetseltypes onder **VOOR**.

7. Voornaamwoordelijke bijwoorden

Er is nog een aspect rond het voorzetselgebruik waarin A en F elkaar nauwelijks ontlopen, noch kwantitatief, noch syntactisch. Het betreft de in beide teksten aan te treffen voornaamwoordelijke bijwoorden. In A staan er 131 en in de wat kortere F 113. Bovendien lopen ook de soorten voornaamwoordelijke bijwoorden opvallend parallel: ruim meer dan de helft ervan zijn aanwijzende voornaamwoordelijke bijwoorden (79 in A, 69 in F), gevolgd door de betrekkelijke (38 in A, 30 in F), de persoonlijke (14 in A, 13 in F) en de vragende (slechts 1 in A en 2 in F). Onbepaalde voornaamwoordelijke bijwoorden (*ergens om; overal op*) komen in geen van beide teksten voor.

In bijna alle gevallen zijn deze woorden gesplitst, dat wil zeggen dat het bijwoord (*er, hier, daer*) los staat van het bijbehorend voorzetsel, dat bovendien bijna steeds achter het bijwoord is geplaatst. Ik heb ze als voorzetsel geteld. Dat heb ik niet gedaan bij *daerna* en *daerbi* (beide in F, r.418 resp. 1126). Het zijn de enige twee voorkomens van aaneengescreven voornaamwoordelijke bijwoorden; in A komen die in het geheel niet voor. Wel heb ik *bidien* (F 643) als voorzetsel geteld, want dat is geen voornaamwoordelijk bijwoord, maar een tussenwerpsel, gezien de woordvolgorde van de zin.

Ook in het huidige Nederlands kan het voorzetsel achter het bijwoord komen te staan, maar niet noodzakelijkerwijs. Voornaamwoordelijke bijwoorden zijn bij ons nu, net als in de Reynaertteksten, scheidbaar en doordringbaar. Voor aanwijzende voornaamwoordelijke bijwoorden betekent dat dus:

- (1a) *Hiermee* zult u het helaas mee moeten doen.
- (1b) *Hier* zult u het helaas *mee* moeten doen.
- (1c) U zult het helaas *hiermee* moeten doen.
- (1d) U zult het *hier* helaas *mee* moeten doen.
- (2a) *Daarover* ben ik heel erg verbaasd.
- (2b) *Daar* ben ik heel erg verbaasd *over*.
- (2c) Ik ben *daarover* heel erg verbaasd.
- (2d) Ik ben *daar* heel erg verbaasd *over*.

Voor de betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden geldt dat enerzijds de volgorde als in (1c/d) en (2c/d) niet mogelijk is; de bijzin moet immers beginnen met (een deel van) het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord. Anderzijds dwingt de bijzinvolgorde ertoe dat het werkwoord op de laatste zinsplaats komt te staan, zodat het voorzetsel die plaats niet kan innemen, zoals dat in (2b) en (2d) wel kan; daar staat immers het werkwoord in de hoofdzinvolgorde op de tweede zinsplaats. Derderzijds geldt dat het voorzetsel echter ook vóór het bijwoord kan voorkomen; zie (3c) en (4c):

- (3a) De oplossingen *waarop* ik doel...
- (3b) De oplossingen *waar* ik *op* doel...
- (3c) De oplossingen *op* *(de)welke* ik doel...

Slechts ingeval het antecedent een persoon aanduidt, dient men tegenwoordig officieel het voorzetsel voorop te plaatsen, al wordt daartegen in het colloquiaal taalgebruik frequent gezondigd:

- (4a) * De vertegenwoordiger *waarmee* ik een afspraak heb...
- (4b) * De vertegenwoordiger *waar* ik een afspraak *mee* heb...
- (4c) De vertegenwoordiger *met* *wie* ik een afspraak heb...

In A en F treffen we nagenoeg nooit het voorzetsel aan vóór het bijbehorende bijwoord. Dat is dus een opmerkelijk verschil tussen de *Reynaert* en het hedendaags Nederlands. Dat bovendien in A en F nergens het voornaamwoordelijk bijwoord aaneen is geschreven (dus zoals in bovenstaande a-zinnen en in (1c) en (2c)) is minder opmerkelijk, daar in beide handschriften samengestelde woorden bij voorkeur steeds gesplitst staan opgeschreven. Wel treffen we

eenmaal een parafraze van *hierna* aan (in A 1442: *na desen*) waarbij het (aanwijzend) voornaamwoord achter het voorzetsel staat. Vergelijk ons woord *nadien*.

Er is één versregel waarin van bovengenoemde woordvolgorderegels wordt afgeweken: regel A 2697 met zijn identieke pendant in F 2668:

2697 *Daer die scat leghet begraven onder.*

2698 *Reynaert sprac: Ghi secht wonder.*

We zouden verwachten:

2697a *Daer die scat leghet onder begraven.*

of

2697b *Daer die scat onder leghet begraven.*

Ik houd het op een geval van rijmdwang om ditmaal van de syntactische regel af te wijken, om *onder* te laten rijmen op *wonder*. Iets positiever gesteld: een kwestie van dichterlijke vrijheid, zoals we die ook kennen van:

Een karretje op de zandweg reed | De maan was helder, de weg was breed.

en, in A 2059-2060 (met identieke pendant in F 2042-2043):

Dan si namaels eeneghen man | Mine ouverdaet teghen an

Idem in A 2237/F 2201: *Die verranesse tyen an resp. Die verradenisse tien an.*

Ook hier is de syntactisch verwachte woordvolgorde (*an teghen/tyen/tien*) opgeofferd aan het rijm.

Ten slotte: dat in A en F het betrekkelijk bijwoord *waer* nog niet voorkomt, maar steeds als *daer* staat gerepresenteerd, is een bekend geval van taalverandering vanaf de 17^e eeuw. Maar dat heeft met voorzetsels niets te maken.

8. Voorzetseltypes

Van alle 28 voorzetseltypes staan hieronder de aangetroffen vormvarianten in A en F, inclusief de door proclise ontstane vormen, alsmede enkele bijzonderheden⁴⁰ van morfologische, syntactische en semantische aard.

Achterzetsels komen met enige regelmaat voor, maar nooit in de richtingaanduidende connotatie als in modern Nederlands (behalve *lanc*; zie hieronder). Ik beschouw deze achteropplaatsing als gevallen van rijm dwang.

Omsluitende voorzetsels, waarvan we er in het modern Nederlands 47 kennen⁴¹, komen in A en F niet voor, behoudens het veelvuldig gebruikte *te...waert*; in A 25 maal, in F 20 maal. Zie hieronder bij **TE**. Daarmee is ook verklaard waarom het voorzetsel *naar* in beide teksten relatief sporadisch voorkomt.

AAN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *an* (60x), *ane* (5x), *ant* (1x)

In F: *an* (53x), *ande* (4x), *anden* (5x), *ander* (3x), *andie* (3x), *ane* (2x), *ansijn* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Aan (en varianten) komt in A 66 keer en in F 71 keer voor, in drie syntactische posities:

- Als afzonderlijk voorzetselbijwoord, d.w.z. als afgesplitst deel van een al dan niet doordrongen scheidbaar samengesteld werkwoord, hetzij voorafgaand aan dat werkwoord (A 2030: *Die hem dat strec an waenden cnoepen*; F 1780: *Die gene scalcheit an is geboren*) hetzij erop volgend (A 813-814: *die coster metter vane ginc hem vastelike ane*; F 249: *Oft hi verstenen goet vinc an*); in A 9 keer, in F 5 keer.

Het heeft er de schijn van dat de keuze voor voorop- dan wel achteropplaatsing in veel gevallen een stilistische is ten behoeve van het rijm.

- Als afzonderlijk geschreven deel van een voornaamwoordelijk bijwoord (A 360: *Daer hu seghele ane hinc*; F 214: *Die wisse dar die bake an hinc*); in A 15 keer, in F 12 keer.

- In alle andere gevallen is *aan* het linker lid van een vz-woordgroep met een naamwoordgroep als rechter lid (A 2268: *daer an twoeste velt*; F 2945: *Doe hinc hi Reynaerde an sinen crage*)

Semantische bijzonderheden:

In het WNT worden aan het voorzetsel *aan* 25 te onderscheiden betekenissen toegekend; in de V-lijst van mijn dissertatie som ik er 19 op die in het hedendaags Nederlands in gebruik zijn.⁴² Dat alles is teveel om in het bestek van dit artikel compleet te behandelen. De in A en F aangetroffen betekenissen van *aan* corresponderen overigens grosso modo met die wij nu ook hanteren, met als meest opvallende afwijking het veelal spatiotemporele gebruik van *aan* dat in hedendaags Noord-Nederlands eerder *bij*, *in*, *naar* of *op* zou zijn: (A 1244: *Die pape spranc an dat vier*; F 41: *Het was an enen pijnsterdage*; F 2078-2079: *Daer na quam ic an ysegrime | Te winter an enen couden rime*).

Merk in dat geval het verschil op tussen A 61: *NU gaet hier up eene claghe* en F 61: *Nv gaet hier an ene claghe*.⁴³

⁴⁰ Voor een diepgaander overzicht, ook in diachrone zin, zie Horst 2008, hoofdstuk 10

⁴¹ LOONEN 2003: § 3.2.1.

⁴² Zie LOONEN 2003, Bijlage B

⁴³ Een kleine anekdote mag hier niet ontbreken: het was in 1969 de eerste huiswerkopdracht van Lulofs bij zijn Reynaertmodule aan ons als tweedejaars studenten om de zin *Nu gaet hier up eene claghe* redekundig te ontleden. Iedereen had het fout en interpreteerde de zin alsof er stond dat *er een klacht opging*, in plaats van *nu zette men het op een klagen*, naar analogie van *men zette het op een lopen*. Ook ik, toen al ontleedbeest en voorzetselfanaat, trapte er in. De anekdote vermeldt niet of de Dyckse variant *Nv gaet hier an ene claghe* een identieke lezing herbergt; Lulofs werkte met de Comburgse tekst. Maar uit zijn latere uitvoerige behandeling van deze kwestie in A en F r.61 (LULOFS 1975: 18-22) blijkt dat hij in F dezelfde onpersoonlijke constructie wil lezen: *Nu gaat het hier aan een klagen* en niet: *Nu gaat hier een klacht aan*.

ACHTER

Aangetroffen woordvormen:

In A: *achter* (5x), *achtre* (2x)

In F: *achter* (5x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Achter/achtre komt in twee syntactische posities voor:

- Als deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord (A 1295: *Laet bliven dese tale achtre*; F 96: *Ne nach niet bliuen achter*, waarbij voor *nach mach* moet worden gelezen, en waar we kunnen twijfelen of we *achter/achtre* moeten zien als deel van het werkwoord *achterblijven*, dan wel als bijwoord zoals in *achterwege blijven*. Deze laatste mogelijkheid wordt in het WNT, s.v. ACHTER, niet vermeld; daar kent het bijwoord *achter* uitsluitend een betekenis van plaats of van tijd).

- Als linker lid van een vz-woordgroep met een naamwoordgroep als rechter lid (A 1726: *Hoe dicken sach Reynaert achter rugghe*; F 1230: *Die pape ran achter dat vier*)

Semantische bijzonderheden:

Naast de gebruikelijke betekenissen "*aan de rugzijde*" of "*achterwege*", zien we ook eenmaal (A 2427 en F 2390) *achter lande* met als betekenis "*door het hele land heen*"⁴⁴, welke betekenis wij nu niet meer kennen.

Achter komt ook eenmaal als bijvoeglijk naamwoord voor (A 1932: *sijn achter hende*) en enkele malen als bijwoord: "*aan de achterkant*; *van achteren*" (F 1274: *Loech hi dat hi achter scorede*).

AF is te beschouwen als variant van **VAN**. Zie aldaar.

BENEDEN

Aangetroffen woordvorm:

In A: *beneden* (2x)

In F: (komt niet voor)

Morfologische en syntactische bijzonderheid:

Beneden komt in één syntactische positie voor:

- Als linker lid van een vz-woordgroep met een naamwoordgroep als rechter lid.

Semantische bijzonderheden:

We moeten bij de enige twee voorkomens van *beneden* (A 508-509: *Beneden der woestinen lach | Een berch oech ende lanc* en A 777 *Dit was beneden eere riviere*) niet denken aan de betekenis "*onder*", maar aan "*dicht bij*", zoals vermeld in het MNW: I, kol.880. In F 494 lezen we dan ook: *Beneuen der woestinen* en in F 763 *beneuen ere riuire*. Lulofs⁴⁵ annoteert *beneden* als "*aan de andere kant van; vlak langs*"; Bouwman⁴⁶ spreekt van "*voorbij; aan de rand van*". Als we Bruuns tocht proberen te volgen, passeert hij eerst een woud en de *woestine* (*zandvlakte*) waarna hij de berg over moet om te Malpertuus te geraken, en enige tijd later vlucht hij naar de rivieroever. Zo bezien is (*voor*)*bij* of *achter* de beste invulling van dit *beneden*. Het Comburgse handschrift⁴⁷ laat evident *beneden* zien, niet *beneuen*.

Het cruciale verschil tussen *beneden* in A en in modern Nederlands is, dat het destijds een relationele plaatsaanduiding betrof in horizontale zin ("*verder dan*"), en nu in verticale zin ("*lager dan*").

De betekenis van *beneden* in modern Nederlands treffen we in A en F alleen aan als *onder*, hoewel wij nu wel een subtiel verschil kennen tussen de voorzetsels *beneden* en *onder*; niet alleen niet in Belsele, maar helemaal nergens kun je *beneden een boom* met iemand een afspraakje hebben. Wij gebruiken *beneden* bijna nooit als letterlijk plaatsbepalend voorzetsel (daarvoor hebben wij *onder*, al kan 's zomers nabij Belsele de Schelde wel *een halve meter beneden TAW* staan), maar meestal figuurlijk (*beneden alle peil*, *beneden iemand staan*,

---

⁴⁴ Zie MNW: I,17

⁴⁵ LULOFS 1985: 88 en 98

⁴⁶ BOUWMAN 2002: 35 en 47

⁴⁷ Folio 195vo

beneden mijn waardigheid, beneden de prijs) waarbij vaak *onder* als synoniem kan worden gebruikt. *Beneden* als bijwoord kan daarentegen wel als situerende plaatsbepaling optreden (*Kom naar beneden!*).

BIJ

Aangetroffen woordvormen:

In A: *bi* (94x), *biden* (2x), *bider* (1x)

In F: *bi* (64x), *biden* (8x), *bider* (15x), *bidien* (7x), *bigode* (1x), *bimire* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Bi (en varianten) komt in A 97 en in F 96 keer voor, in twee syntactische posities:

- Als afzonderlijk geschreven deel van een voornaamwoordelijk bijwoord (A 2148: *Daer ware die moert bi ghesciet*; A 2710: *Daer VI moonke hem bi bedroughen*;); in A 5 keer, in F 3 keer.

- In alle andere gevallen als linker lid van een vz-woordgroep met een naamwoordgroep als rechter lid (*bi mire lust*; *bi nachte*; *bi daghe* enz.).

In de betekenis "*nabij*", "*in de buurt*" is het woord niet als voorzetsel, maar als bijwoord gerekend (A 1123: *Hier woent noch een pape bi*; A 1916: *hier es een galghe bi*; F 1110: *Hier woenet noch een pape bi*), maar gelet op de eraan voorafgaande derde naamval in A 1615: *recht teere valdore bi*, A 1906: *hets den avonde bi*; F 1605: *Recht eere valbruggen bi* en F 2348 *of hem yement ware bi* lijkt *bi* een achterzetsel te zijn, zij het niet richtingaanduidend; wellicht is hier sprake van rijm dwang.

In de gevallen waarin *bi* als bijwoord is beschouwd, staat het voorafgaande bijbehorende naamwoord in de eerste naamval.

Semantische bijzonderheid:

Bi komt veelvuldig voor in de betekenis "*met*" of "*door*" (vgl. Eng. *by*) (A 353: *bi baraten*; A 452 *bi engiene*; A 538: *Bi der tale*; A 1616-1617: *Daer dedic Ysingrijn bi mi | Up dat huus clemmen boven*; A 1801: *In werde bi smeekene niet hu vrient*; F 551: *Dat mogedi wel bi mi weten*; of in de betekenis "*via*", "*over*": A 930: *Ende ghinc neder bi der straten*;

BINNEN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *binnen* (19x)

In F: *binnen* (14x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Binnen komt voor in drie syntactische posities:

- Als afzonderlijk voorzetselbijwoord, d.w.z. als afgesplitst deel van een al dan niet doordrongen scheidbaar samengesteld werkwoord (A 572 en F 558: *Nochtan als icse hebbe binnen*). In A en F komt dit slecht eenmaal voor.

- Als afzonderlijk geschreven deel van een voornaamwoordelijk bijwoord (A 336: *Hier binnen stoet eene scuere*; A 341: *siere waren so vaste binnen*; A 750: *Blever alle die clauwen binnen*; F 324: *Daer binnen stont ene monic scure*; F 329: *Dat sire so vaste woenden binnen*). Komt 8 keer in A, en 5 keer in F voor.

- In alle overige gevallen als linker lid van een vz-woordgroep met een naamwoordgroep als rechter lid (*binnen sconinx vrede*; *binnen den hove*; *binnen eere nacht*; *binnen desen*, enz.). Het woord komt in A en F ook als bijwoord voor ("*van binnen*", "*binnenshuis*").

Semantische bijzonderheid:

Binnen heeft dezelfde spatiotemporele betekenis die het tegenwoordig ook heeft ("*zich bevindend in de door het naamwoord bepaalde ruimte*"), met inbegrip van de figuurlijke plaatsbepaling als in *binnen sconinx vrede*. Het is dus een relationele plaatsbepaling met *buiten* als antoniem.

BOVEN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *boven* (1x)

In F: *geen voorkomen als voorzetsel*

Morfologische en syntactische bijzonderheid:

Boven komt als voorzetsel slechts eenmaal voor (in A, niet in F), maar verder als bijwoord (*aan de bovenkant, bovenop*). In A 1617: *Vp dat huus clemmen boven* en F 1607: *Op dat huus climmen bouen* kunnen we denken aan een gesplitst *bovenop*, wat iets heel anders is dan een circumpositie! Ofwel we beschouwen ook dit als een geval van rijmdwang, ofwel *boven/bouen* moet hier toch als bijwoord worden gelezen ("naar *boven*", zoals iemand die naar boven wil gaan avant la lettre kan zeggen "*Ik ben boven*", in plaats van "*Ik ga naar boven*").

Semantische bijzonderheid:

Het enige voorkomen van het relationele voorzetsel *boven* treffen we aan in A 1548: *Verre boven mi arde hoech* ("een heel eind over mij heen").

BUITEN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *buten* (9x), *buter* (1x)

In F: *buten* (10x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Buiten komt in beide redacties 10 maal voor; daarnaast treffen we het ook enkele malen als bijwoord (*van buiten, buitenshuis*); in die betekenis komt het als bijwoord ook voor als *hute* (A 1828: *of hi hute om stelen ghinc*), vgl. ons hedendaags "*of hij uit stelen ging*".

Verder valt het op dat *buiten* niet altijd wordt gevolgd door een naamwoordgroep die begint met een lidwoord, een telwoord of een bezittelijk voornaamwoord (zoals *buten dien dorpe*; *buten alle weghe*; *buten haerre sculde*), maar enkele malen ook door alleen een substantief (*buten muere*; *buten weghe*). Wij kennen dat nu nog in enkele combinaties als *buiten adem, buiten kennis, buiten westen, buiten zinnen*. Deze voorzetselconstructie is tegenwoordig in aantal beperkt en weinig tot niet productief meer. Meer frequent en nog wel productief zijn de eenwoordige substantieven, adjectieven en adverbia met *buiten-*, zoals *buitenboord, buitendijks, buitengaats, buitenissig, buitenspel, buitensporig, buitenverblijf, Buitenzorg* etc.

Semantische bijzonderheid:

Buiten is een relationele plaatsbepaling met *binnen* als antoniem. Het heeft dezelfde betekenis als die wij nu kennen: "*zich niet bevindend in de door het naamwoord bepaalde ruimte*".

DOOR

Aangetroffen woordvormen:

In A: *dor* (45x)

In F: *dor* (2x), *dorden* (1x), *dur* (37x), *durt* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Dor komt in A uitsluitend voor als voorzetsel, nooit als bijwoord. Vaak treffen we het aan in herhalingen, zoals in A 66-67 (4x):

Dor hu edelheit ende dor hu eere | Ende dor recht ende dor ghenade

en, parallel daaraan, F 66-67 (4x):

Dur edelheyt ende dur v ere | Beyde dur recht ende dur genade

En verder in A 1982-1984 (5x):

No dor goet, no dor miede, | No dor niet, no dor noet, | No dor zorghe van der doot

Daardoor wordt de telling sterk beïnvloed.

Het niet aaneengeschreven voegwoord *door dat* komt in A 5x en in F 6x voor, waardoor *door* telt als voorzetsel en *dat* als voegwoord.

Driemaal (A 931, A 2077, F 2060) komt *dor/dur* voor als inleider van een beknopte bijzin van doel ("*om te...*")

Semantische bijzonderheid:

Door heeft slechts in een beperkt aantal gevallen de huidige betekenis van aanduiding van een oorzakelijk verband. Het komt in daarvan afwijkende betekenissen voor in A 537, 570, F 231, 523, 561, 1124, 3164: "vanwege"; A 931, A 2077, F 2060: "om"; A 1472: "met"; in A 25, 2600, 3348, 3350 en in F 26, 305, 978, 2126, 2868, 2874, 3316, 3318: "omwille van".

Zo lijkt in genoemde gevallen *door* vaak eerder de aanduiding van een redegevend dan van een oorzakelijk verband te zijn, zoals het MNW ook vermeldt.⁴⁸

IN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *en* (1x), *in* (252x), *int* (22x)

In F: *in* (182x), *inde* (1x), *inden* (5x), *indie* (1x), *indit* (1x), *ins* (4x), *int* (12x), *jn* (46x), *jndien* (3x), *jnt* (6x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

jn en *inne* komen in A en F ook voor als samentrekking van *ic en* (*ik niet*); in F is *jnne* altijd *ic en*. Van het voorzetsel *in* is hier dus geen sprake.

De vormen *Jn*, *Jnt* en *Jndien* in F komen uitsluitend voor als eerste woord van een regel, dus met kapitaal; de vormen die met *i-* beginnen, zijn in F nooit het eerste woord van een regel.

In de uitgave van Hellinga (1952) wordt overigens in A ook *Jn* geschreven aan het begin van een regel (zoals in A 5 en A 9), terwijl kritische edities van A daar *In* hebben staan.

Het voorzetsel *en* (A 252: *en trauwen*) heb ik geteld als ware het *in*.

Noch in A, noch in F komt *in* voor als inleider van een voorzetselvoorwerp. In A 1456: *Daer af willic mi in biechten dwaen* is de (eventuele) vaste collocatie *zich dwaen van*, en niet *zich dwaen in*, naar analogie van ons *zich ontdoen van*, *zich zuiveren van*. Immers, het is *daer*, complement van *af*, dat de voor een voorzetselvoorwerp vereiste subjects- of objectsfunctie vervult⁴⁹, terwijl *in* de inleider is van een bijwoordelijke bepaling van wijze of middel.

In veel gevallen is *in* een deel van een voornaamwoordelijk bijwoord (*hierin*, *daarin*, ...)

Semantische bijzonderheden:

In verreweg de meeste gevallen heeft *in* als relationeel voorzetsel de ons bekende spatiotemporele betekenis (*in dit huus*, *in eenen winter*; een tijdsbepaling is te beschouwen als een plaatsbepaling op de tijdlijn), ook in abstracte zin (*in Dietsche*, *in sconinx love*, *In sulker zorghen*, *in ommacht*, ...). Daarnaast heeft *in* een vaak minder eenvoudig te parafaseren of te duiden betekenis, zoals dat ook in het huidige Nederlands het geval is (*in so utermaten wijse*, *slach in slach*, *ghi singhet in lanc so bet*, *al in een*, ...).

LANGS

Aangetroffen woordvormen:

In A: *lanc* (1x)

In F: *lanc* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheid:

Langs komt zowel in A als in F slechts eenmaal voor en wel als richtingaanduidend achterzetsel.⁵⁰

⁴⁸ MNW: II, kol.310 s.v. DORE, I, 3)

⁴⁹ Zie hierboven bij Voorzetselvoorwerpen, punt 6

⁵⁰ Het MNW: IV, kol.99 s.v. LANGES, vermeldt daar niet de woordvorm LANC; die komt wel enigszins ter sprake in kol.100 s.v. LANC, maar een verwijzing naar de *Reynaert* is daar niet te vinden. Bovendien acht het MNW *langes* alleen een voorzetsel indien het ("met 3den en 4den nv.") vóór het substantief staat, en een bijwoord indien het erachter staat. Ik volg die onderscheiding niet, ten eerste omdat het in A en F gebruikte *lanc* evident een richtingaanduidende functie heeft en als zodanig correspondeert met ons idee omtrent achterzetsels, en ten tweede omdat het complement *berg* zowel in A als in F in de datief (F 538: *dese berghe lanc*) of de accusatief (A 552: *desen berch lanc*) staat. Ware *lanc* hier een bijwoord, dan zou de nominatief *berg* gebruikt moeten zijn

Semantische bijzonderheid:

Als een richtingaanduidend achterzetsel: *desen berch lanc* (A 552); *dese berghe lanc* (F 538) is het nog maar de vraag of *langs* hier betekent: "zich voortbewegend naast een andere stilstaande entiteit", zoals in "wandelen langs het kanaal", dan wel "met een boog om een andere entiteit heen", zoals in "lopen langs het monument", dan wel in meer figuurlijke zin "volgend", zoals in "*langs juridische weg*". In casu moeten we voor een van twee mogelijke interpretaties kiezen: Bruun liep over de berg heen, zoals wij *langs een wenteltrap* de toren op kunnen klimmen (maar niet *langs de lift* naar het panoramadak kunnen gaan; dan verplaats je je immers niet ten opzichte van de referent!), of Bruun liep met een boog om de berg heen, de zeker voor hem gemakkelijkste weg. De context geeft het antwoord: Reynaert 'verbaast' zich erover dat Bruun helemaal naar hem toe is gekomen door *desen berch lanc* | *Over te loepene* (A 552-553) resp. *dese berghe lanc* | *Over te loepene* (F 538-539). Bruun liep dus wel degelijk over de berg heen, en langs die zware weg bereikte hij Malpertuus.

MET / MEDE

Aangetroffen woordvormen:

In A: *mede* (15x), *met* (150x), *metten* (14x), *metter* (7x), *mettien* (3x)

In F: *mede* (20x), *met* (1x), *mit* (145x), *mitten* (16x), *mitter* (5x), *mittien* (3x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Het aaneengeschreven *mittien* als bijwoord ("*daarop*", "*met dien*") is niet geteld als voorzetsel. Die keuze mag enigszins arbitrair heten, maar omdat dat het zich slechts enkele malen voordoet, heeft het voor de tellingen geen relevante consequenties.

Mede en *mee* zijn in A en F bijna steeds bijwoord (*ook*, *samen*, *tevens*) en ze staan bovendien meestal achterin de zin; de vorm *mee* komt daarnaast in A ook tweemaal voor als onbepaald telwoord *meer* en, vooral in F, in de betekenis van *meer* ("*vaker*"; dus ook geen voorzetsel).

Uiteraard is ook het substantief *mede* ("*honingdrank*") niet als voorzetsel geteld.⁵¹

Opmerkelijk is *mede* als inleider van een beknopte bijzin van doel: *Mede te stekene ende te slane* (A 730) en *Mede te steken ende te slane* (F 716), te parafaseren als "*om (daar)mee te...*". Conform de door mij gehanteerde conventies zijn inleiders van een beknopte bijzin (zoals *om*, en hier dus *mede*) als voorzetsel geteld, niet als voegwoord.

Semantische bijzonderheden:

Met en varianten hebben als voorzetsel steeds dezelfde betekenis als tegenwoordig: ze leiden een voorzetselgroep in die het middel, het instrument of de wijze aanduidt. Ook in bovengenoemd voorbeeld van een beknopte bijzin van doel is *mede* aanwijder van het middel/instrument; het zijn de syntactische constructie en met name de verbogen supinum-achtige infinitiefvormen *stekene* en *slane* die er een finale bijzin van maken.

NA / NAAR

Aangetroffen woordvormen:

In A: *na* (39x), *naer* (2x), *nare* (1x)

In F: *na* (31x), *naden* (2x), *nadien* (1x), *naer* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

In het Middelnederlands komen *na* en *naer* door elkaar heen in de toch goed van elkaar te onderscheiden betekenissen "*na*" (van tijd) en "*naar*" (van plaats). Dat moge vreemd lijken, maar ook tegenwoordig speelt die verwarring of dubbelzinnigheid nog steeds. Enerzijds: vergelijk het met het hedendaags Duits, waar *nach* zowel *na* als *naar* kan betekenen. En ook het Engelse *after* kent beide betekenissen: van plaats (*he ran after me*) en van tijd (*after one hour*). Anderzijds: er is een fonologische verklaring. Leraren Nederlands zullen mijn observatie herkennen dat er nogal wat leerlingen zijn die *na* en *naar* verwarren. In een wending als *naar verwachting* is de [r] dermate zwak hoorbaar gerealiseerd, dat zij *na verwachting* menen te horen en ook zo schrijven. Nog sterker speelt dat bij *naar rato van*, waar de slotklank [r] van *naar* wordt 'weggeassimileerd', met een schrijfwijze *na rato van* als gevolg.

⁵¹ Zie daarvoor hierboven bij 3. Werkwijze

Na komt ook als bijwoord voor (*achteraan*, (*van*) *dichtbij*), bv. in de combinatie *voren ende na; hier woont een pape na bi; aken ende parijs ist daer iet na*). Ook als (niet-richtingbepalend) achterzetsel: *Dat gaet mire herten na so zeere* (A 3408); de 3e naamval *mire herten* dwingt tot die beslissing.

In A en F vormen *na* en *naar* samen slechts 2,3% van alle voorzetsels, terwijl dat in tegenwoordig Nederlands en Duits rond de 4 à 5% ligt. De verklaring kan worden gevonden in het veelvuldig voorkomen van de circumpositie *te...waert* (45 maal) in de betekenis *naar*. Had er *naar* gestaan inplaats van *te...waert*, dan zou dat percentage zijn opgelopen tot ruim 3,7.

Semantische bijzonderheden:

Na en *naar* komen, zoals gezegd, allebei voor in de huidige betekenis van *na* (van tijd; A 169: *Hier naer over wel menich jaer*) en *naar* (van plaats; A 3420-3422: *sullen wi alle loepen (...)* | *Na Reynaerde*; F 773: *ghinckene steken naden oghe*).

Naar kan als derde betekenis ook "volgens" zijn (*naar mijn beste weten*). Ook die betekenis treffen we in de Reynaert enkele malen aan, maar dan uitsluitend geschreven als *na* (A 635: *Saelt na minen wille gaen*; F 286: *na minen wane*).

NAAST

Aangetroffen woordvormen:

In A: *naest* (3x), *neven* (4x)

In F: *beneuen* (2x), *naest* (3x), *neuen* (4x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

De voorzetsels *Neuen* en *beneuen* staan in F uitsluitend direct voor hun bijbehorend complement.

Voor naest ligt dat anders. F 945-946: *hi ghinc liggen ant sant | Daer hijt alre naest vant* kan ik niet anders interpreteren dan "het meest dichtbij", en bij gebrek aan een complement bij *naest* moet het hier m.i. een bijwoord zijn. Een pendant van deze regel ontbreekt in A. Iets soortgelijks geldt voor A 714: *Daer hi die hulpe wiste naest; "het meest dichtbij"*, geen complement, dus bijwoord. Idem voor het pendant in F 700. Of moeten we toch *Daer...naest* zien als een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord?

In F 1234: *Die pape was tiberde naest* heeft *naest* wel een complement, namelijk *tiberde* (3^e naamval); in A 1248: *tybeert naest* ontbreekt die naamvalsuitgang overigens.

Neven en *neuen* komen ook als substantief voor (bv. in A 1973: *nichten ende neven*; F 1965: *nichten ende neuen*).

Semantische bijzonderheden:

Het MNW⁵² constateert een subtiel verschil tussen *naest* en *neven*: "*Naest* komt in het Mnl. nog niet voor in de bet. van ndl. *naast*, hd. *neben*: deze overgang van betekenis is uitsluitend ndl. (...). *Naest* is in het Mnl. nog een superlatief met de bet. *zoo dicht mogelijk bij, het dichtst bij*, en wordt nu en dan met een 3den nv. verbonden".

Deze opvatting over *naest* valt te billijken, gelet op de context van de 4 voorkomens van *naest* in zowel A als F. Desalniettemin noemt het MNW "*naast*" de hoofdbetekenis van *neven* en "*neven*" de tweede betekenis van *naest*.

Voorts maakt het MNW voor *neven* het betekenisonderscheid tussen "*naast*" en "*langs*". In A en F hebben 4 van de 5 voorkomens van *neven/neuen* inderdaad de betekenis "*langs*" en in het 5^e geval (A 2373: *lach ghestrect neven dheerde*; id. in F 2337) die van "*plat, languit*". In de 2 gevallen waarin F *beneuen* noteert, is dat voorzetsel te parafrazeren als "*bij, in de buurt van*". Al met al heb ik gemeend de vormen *naest*, *neven* en *beneuen* onder een kopje **NAAST** te kunnen behandelen.

⁵² MNW: IV, kol.2373-2374 s.v. NEVEN

OM

Aangetroffen woordvormen:

In A: *om* (22x), *omme* (37x)

In F: *om* (48x), *omme* (10x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Om en *omme* komen in A en F in 4 syntactische posities voor:

- In meer dan de helft van de gevallen als gewoon voorzetsel met een erop volgend complement (bv. *om sinen hals*).
- Als (deel van een) voegwoord, in de niet aaneengeschreven vorm *om(me) dat*.
- Als voorzetselbijwoord, het niet-werkwoordelijk deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord (bv. *keerde hi hem om*).
- Als voornaamwoordelijk bijwoord (bv. *Daer omme*).

Wat daarbij opvalt, is dat *om* in A nooit optreedt als voornaamwoordelijk bijwoord of voorzetselbijwoord en in F nooit als voegwoord, terwijl *omme* in A in alle vier de posities verschijnt, maar in F nooit voorzetsel is. Ik kan aan die observatie geen harde conclusies verbinden; wellicht dat het ritme van de zinsvolgorde erbij een rol speelt, alsmede rijm dwang indien het om het laatste woord van een regel gaat.

Omme komt ook als bijwoord voor (*in de rondte*), bijv. F 2046: *Reynaert (...) sach omme harentare*, vaak ook in de reduplicatie *omme ende omme*.

Semantische bijzonderheden:

Het voorzetsel *om(me)* heeft in de *Reynaert* de ons bekende betekenissen van plaats ("rond", "rondom") dan wel de meer abstracte betekenis "jegens", "ten behoeve/verkrijging van", of "voor". Een meer verfijnde betekenisonderscheiding zou hier te ver voeren. In mijn eerdere voorzetselstudie⁵³ vermeld ik 15 betekenissen van het voorzetsel *om*; het MNW komt tot een aantal van 13, het WNT somt er wel 35 op.

OMTRENT

Aangetroffen woordvormen:

In A: *omtrent* (1x)

In F: *omtrent* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

De enige twee voorkomens van het voorzetsel *omtrent* zijn:

A 1607: *Sine hulde een jaer al omtrent*

F 1596-7: *hi swoer | Mine hulde een iaer omtrent*

Omtrent komt ook voor als bijwoord ("rondom, van alle kanten"); bij A 809-810: *Brune ontfinck al sulc payment | Als hem elc gaf daer omtrent* heb ik enige twijfel of er sprake is van een aanw. voornaamw. bijwoord *daeromtrent* met *omtrent* als voorzetseldeel, of van twee losse bijwoorden "daer gaf men hem van alle kanten...". Ik heb gekozen voor het laatste.

Merk op dat *omtrent* steeds het laatste woord van een regel is, bijwoord of voorzetsel. In dat laatste geval is het geen achterzetsel, laat staan richtingaanduidend, maar naar mijn mening steeds een geval van rijm dwang.

Semantische bijzonderheid:

Lulofs⁵⁴ parafraseert "een jaer omtrent" als "een vol jaar". Het MNW spreekt van "een rond jaar". In beide gevallen is onze huidige betekenis "circa, ongeveer" niet aan de orde, al vermeldt het MNW die betekenis wel.⁵⁵

---

⁵³ LOONEN 2003: Bijlage C

⁵⁴ LULOFS 1985: 127

⁵⁵ MNW: V, kol. 186 s.v. OMMETRENT

ONDER

Aangetroffen woordvormen:

In A: *onder* (17x)

In F: *onder* (18x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Onder komt bijna uitsluitend voor als voorzetsel dat aan zijn complement voorafgaat: *onder die linde*, *onder der sonnen*. Een afwijking daarvan is het gesplitste betr. voornaamw. bijwoord *daaronder* in F 2660: *Dar die scat leit begrauen onder*. Ik beschouw dat als een geval van rijm dwang, want er had ook *Dar onder die scat leit...*, of *Dar die scat onder leit...* kunnen staan, zoals in A 2607: *Daer leghet die scat onder begraven*. Maar in A 2697 staat weer: *Daer die scat leghet begraven onder*.

Semantische bijzonderheden:

Zowel in A als in F komt het voorzetsel *onder*, net als in hedendaags Nederlands, voor als relationele plaatsbepaling (*onder een boom*, *onder mouden*) en in de betekenis *tussen*, *temidden van* (A 2684: *Gaet weder onder ghene knechte*); enkele malen ook in de betekenis "in de macht van, ondergeschikt aan". Als tijdsbepalend voorzetsel (*onder het kabinet-Drees*, *onder het eten*) komt het in de Reynaert niet voor. Ook als bijwoord (*kopje-onder gaan*) komt het in A en F niet voor, ook niet in de Zuid-Nederlandse betekenis "beneden" (*Ik ben onder!*).

OP

Aangetroffen woordvormen:

In A: *op* (83x), *upt* (1x)

In F: *op* (80x), *opt* (2x), *optie* (3x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Als voorzetsel komt *op/up* in de Reynaertteksten in vijf syntactische posities voor, min of meer net zoals dat in hedendaags Nederlands het geval is:

- Als linker lid van een voorzetselgroep die een bijwoordelijke bepaling vormt, meestal van tijd of plaats (A 418: *Die hier leghet up dese bare*; F 404: *Die hier leget op die bare*).
- Als linker lid van een voorzetselgroep die een voorzetselvoorwerp vormt (A1086-7: *Niement, Tybeert, daer ic mi nu | Bet up verlate dan up hu*; F F 1073-4: *Niemene tibert dar ic mit nv | Bat op verlate dan op v*).
- Als niet werkwoordelijk deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord (A 99: *Stont up een hondekijn*; F 99: *Stont op een hont*).
- Als gescheiden deel van een voornaamwoordelijk bijwoord (A1086-7: *Niement, Tybeert, daer ic mi nu | Bet up verlate dan up hu*; F 1073-4: *Niemene tibert dar ic mit nv | Bat op verlate dan op v*).
- Als linker deel van het gescheiden genoteerd voegwoord *opdat* (A 1420: *Up dat ic mach*). Deze schrijfwijze is nu niet meer in gebruik.

In A 2092-2093: *Dat ic zuver up verbeet | Al dat ic vant* en in F 2075-2076: *Dat ict al suer op verbeet | Al dat ic vant* is *op/up* is niet als vz geteld. Het MNW⁵⁶ ziet er een bijwoord in (*suver up* in de zin van *geheel en al*); ook Lulofs⁵⁷ spreekt van *volledig*, *alles*. Men zou er echter ook een resultatieve werkwoordsbepaling in kunnen zien: Reynaert verbeet al dat hij vond "zodanig, dat het *op* was". In dat geval zou *op/up* hier een adjectief zijn. Een voorzetsel is het, hoe dan ook, niet.

Semantische bijzonderheden:

In het overgrote merendeel van de gevallen levert de interpretatie van *op/op* geen probleem op. Slechts een enkele keer is de betekenis minder vanzelfsprekend:

Over A 61: *NU gaet hier up eene claghe* staat hierboven, onder **AAN** en in voetnoot 43, al een en ander. Voor A 1868: *NU ghinct ghindre up een playdieren* geldt mut. mut. hetzelfde, met de toevoeging dat F hier ook *op* heeft: F 1861: *Nv ginct ginder op een pleidiren*.

⁵⁶ MNW: V, kol. 1670 s.v. OP

⁵⁷ LULOFS 1985: 145

Voorts in A 1155-6: *Ja ic, Reynaert, up die gheleede | Ghinghe ic met hu te Mompelier*, waar wij nu zouden zeggen: *onder die vrijgeleide*.

In A 1690: *Ende ghinc te hove up ghenade* en in F 1680: *op genaden* heeft *up/op* de betekenis: "ter verkrijging van". Vergelijk het met *op goed geluk* of *op hoop van zegen*.

De betekenis van A 2531: (*So willicet laten*) *up hu ghenent* is te lezen als "voor uw rekening; op eigen risico".

Regel A 3226: *So riep hi arde hulpe up mi* zouden wij nu, in een syntactisch andere constructie, parafraseren als "Zo riep hij mij luid om hulp".

OVER

Aangetroffen woordvormen:

In A: *over* (56x)

In F: *ouer* (52x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Over en *ouer* komen in A en F uitsluitend voor als voorzetsel, niet als bijwoord. Het is steeds geplaatst voor het bijbehorende complement, of voor *te*-infinitief ingeval van een scheidbaar samengesteld werkwoord (*over te lopene*), behoudens de 'circumpositie' *Te middewaerde over* (A 511).

Indien een bijwoord bestaat uit *vz+bw* is het voorzetsel consequent niet geteld, maar indien het los is geschreven wel (*over staerc*).

Semantische bijzonderheden:

In tegenstelling tot de huidige tijdsaanduiding die naar de toekomst verwijst ("ik kom over een uur") treffen we *over/ouer* in de Reynaert aan als een verwijzing naar het verleden (A 115: *Dats over menich jaer ghesiet*).

Naast *over dach* (A 2413) en *ouer dach* (F 2376) komt ook *over/ouer nacht* voor; wij kennen tegenwoordig alleen nog maar het bijwoord *overdag*, niet **overnacht*, maar nog wel het werkwoord *overnachten*. Terzijde: het Engels kent juist wel *overnight*, maar niet **overday*, maar het Duits kent beide nog: *tagsüber* en *nachtsüber*; een aanwijzing te meer dat het Duits dichter bij de Reynaerttaal is gebleven dan het hedendaags Nederlands.

Naast de ons bekende betekenissen van *over* als aanduiding van een beweging (*over zee*; F 1592: *Ouer stene ende ouer struke*) en in de betekenis "helemaal, meer dan" (*over waer*; vgl. ons *overduidelijk* en *voorwaar*) komt *over/ouer* in A en F herhaaldelijk voor in een voorzetselbepaling waar wij nu een ander voorzetsel zouden kiezen, zoals:

A 839: *Brune ligghen over doot* (lees: *voor*)

A 971-973: *Hi zat over sine hamen | Ende began met groter scamen | Rutsen over sinen staert* (lees: *op*)

A 2817-2818: *Dat hi gherne wille laten | Sine oeghe varen over niet* (lees: *om*)

A 2996: *Datsi over hem bidden souden* (lees: *voor*)

F 3383-3385: *Ouer scoen ende ouer uel | Gelden mitten ram belline | Ouer toren ende ouer pine* (lees: *voor of om*)

SINDS

Aangetroffen woordvormen:

In A: *sint* (2x)

In F: *sint* (5x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Als bijwoord komt *sint* ("sindsdien; sedertdien") 9x voor in A en 8x in F. Als voorzetsel 2x in A en 5x in F, uitsluitend in de voegwoordelijke constructie *sint dat*, ons huidige voegwoord *sinds*.

Semantische bijzonderheid:

Zowel als bijwoord als als voorzetsel markeert *sint* het begin van een gebeurtenis of toestand, precies zoals wij het woord *sinds* tegenwoordig ook gebruiken.

TE

Aangetroffen woordvormen:

In A: *nochtavont* (2x), *tallen* (2x), *tavont* (3x), *te* (206x), *teenen* (5x), *teer* (1x), *teere* (2x), *teerst* (4x), *ten* (25x), *ter* (18x), *terden* (1x), *tes* (11x), *theeren* (1x), *thuus* (3x), *thuwaert* (1x), *thuwer* (2x), *tonneeren* (1x), *tsamen* (1x)

In F: *alte* (1x), *dantte* (1x), *taken* (1x), *tallen* (2x), *tauond* (2x), *te* (215x), *ten* (23x), *tenen* (7x), *ter* (14x), *teren* (1x), *tes* (10x), *tetene* (1x), *thuus* (2x), *tierst* (3x), *tiersten* (1x), *tonsen* (1x), *tonser* (1x), *tshonichs* (1x), *tuwart* (1x), *tuwen* (3x), *twaren* (2x)

Te, *toe* en *tot* zijn uit het oogpunt van taalstatistiek problematische voorzetselvormen doordat het vaak varianten van elkaar zijn met dezelfde betekenis.

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Te komt in A en F (elk 17x) ook als bijwoord voor (cf. EN *too* vs. *to*), soms voorafgegaan door *al*. Het verschil tussen *te* en *tot/toe* niet altijd even scherp (bv. A *van pointe te pointe*; F *dar hi lach tonsen gelage*; F *ende sprac te hem*); *tot/tote* en *te* zijn dan ook etymologisch verwant, cf. het 17^e eeuwse impressum *Tot Amstelredam* naast *Te Amstelredam* of *t'Amstelredam*.

Indien *t(e)* wordt gevolgd door/is versmolten met een superlatief is het een voorzetsel (*teerst*), maar niet als die superlatief als zn. optreedt (in F *durt donkerste vanden woude*), want dan is de voorafgaande *t* evident het lidwoord *het*; in de vormen *teerst*, *tierst* en *tierste* is het overigens onduidelijk of we met het voorzetsel *het* of *te* hebben te maken; al die vormen zijn wel meegeteld onder *te*.

Door proclise van *te* of *tot/toe* met een erop volgend woord (*teenen*, *tsamen*, *tsinen*) ontstaan er vele nevenvormen van *te*, in F duidelijk meer dan in A.

Te in de betekenis *naar*, *richting* in A (25x) en F (20x) is *te* onderdeel van de circumpositie *te...waert* als in *te bedde waert* (cf. ons huidige *beddewaerts*); de vorm *waerts* (dus met adverbiale -s) komt in A noch F voor in genoemde circumpositie, wel in A eenmaal *inwaerts* en in F *in waerts*; in F 2657 zien we eenmaal de samengetrokken vorm *tuwart* ("in uw richting") Het synonieme vz. *naar* komt in A en F niet voor. Ook komt *tot...waert* (F 9143) voor in plaats van *te...waert*

Te komt veel voor in A en F voor een infinitief in de datief, of liever gezegd als supinum; *om te* + infinitief: *te claghene*, *te stekene*, *te slane*, ... In extremis zien we het in de enumeratie A 1679-1682: *Riet hi hem goet te wesene* | *Ende te wakene ende te lesene* | *Ende te vastene ende te vierne* | *Ende te weghe waert te stierne*. F 1669-1672 noteert in deze parallelle regels de 'normale' onverbogen infinitiefvorm. Maar naast A 1828: *Of hi hute om stelen ghinc*, laat ook F in regel 1818 het voorzetsel *te* weg: *Of hi om stelen ginc*.

Te komt vaker in F voor dan in A, bijvoorbeeld in de constructie *beginnen* (+*te*)+infinitief:

A 361: *DOe ic die letteren began lesen* vs. F 349: *Doe ic den brief began te lesen*;

A 1319: *die zonne begonste rijsen* vs. F 1307: *sonne began te risen*;

A 1624: *began tasten haren thare* vs. F 1614-1615: *began hare nede dare* | *Te tasten*

A 2099: *began een sibbe tellen* vs. F 2082: *began een zibbe te tellen*.

A 2806: *Jsingrijn began andwoerden* vs. F 2774: *Ysegrim began te antwoorden*

Wellicht vinden we een verklaring in de ook nu nog bestaande regionale verschillen tussen Vlaams en Hollands met betrekking tot het gebruik of juist het weglaten van *te* voor een infinitief,⁵⁸ in het bijzonder bij *beginnen* (*te*)⁵⁹. Het is overigens niet zo dat A en F op dit punt consequent zijn. Soms hanteert A wel degelijk *beginnen+te+infinitief*, en treffen we *beginnen+infinitief* zonder *te* ook wel in F aan.

Een enkele keer zien we *te* als prefix van een voltooid deelwoord: A 2479: *sijn hol was up te broken*; F 2442: *sijn hol was te broken*; F 1725-1726: *Dat gi mijn herte dus verstort* | *Ende mine bede te stort*) in plaats van het huidige *ge-* of *ver-* (*gestoord*, *verstoord*); deze variant komt in de 17^e eeuw ook nog bijvoorbeeld bij Bredero en Jan Vos voor. In deze gevallen is *te* toch als voorzetsel geteld.

A 2378: *Doe began ic ten scatte hopen*

A 2492: *Die beede hopen ten ghewinne*

⁵⁸ Zie daarvoor de uitgebreide behandeling van de weglaatbaarheid van *te* bij infinitieven in de ANS: II,970 e.v.

⁵⁹ Zie de ANS: II,1043

En ten slotte: ongeacht of *te* voorzetsel of bijwoord is, het staat altijd vóór het bijbehorende complement, en dus nooit aan het regeleinde (hetgeen in het Engels wel degelijk kan met het voorzetsel *to* en het bijwoord *too*).

Semantische bijzonderheden:

Voor semantische bijzonderheden rond *te*: zie hierboven bij de morfologische en syntactische bijzonderheden.

TEGEN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *jeghen* (23x)

In F: *iegen* (12x), *ieghen* (2x), *jegen* (5x), *jeghen* (1x), *yeghen* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

De bij Hellinga (1952) in A aangetroffen vorm *ieghen* wordt in de andere edities van het Comburgse handschrift steeds als *jeghen* genoteerd.

Tegen komt zowel voor als voorzetsel (*iegen sijn wijf*) als als achterzetsel, maar dan niet richtingaanduidend: A 3274: *Sinen vrient beline ieghen* en F 3242: *Sinen vrient bellijn iegen*, vermoedelijk een geval van rijm dwang, en F 205: *Dat gi hem ieghen brocht* (vgl. Duits *ihm entgegen*); eventueel mogen we hier een figuurlijke richtingaanduiding in zien.

De vormen *jegen* en *jeghen* komen in F uitsluitend voor aan het begin van de regel met een hoofdletter; de *J* is dan dus te lezen als een hoofdletter *I*.

Semantische bijzonderheden:

Tegen komt alleen voor als vormvarianten van *jegens*, in dezelfde betekenis die wij nu kennen bij *tegen* en *jegens*. Volgens MNW: III, kol.1021 is *tegen* ontstaan uit *te jegen*, hetgeen wordt herhaald s.v. TEGEN (MNW: VIII, kol.157).

In veel gevallen kunnen de vormvarianten van *tegen* worden gelezen als *ten opzichte van*, *in de richting van*, of kortweg ons 'nieuwe' voorzetsel *richting*, maar dan steeds een richting in figuurlijke zin. Alleen in A 214-5: *eeenen pladijsen graet | Dat ghi hem te jeghen brocht* en F 204-5: *ere pladisen graet | Dat gi hem ieghen brocht* kan er van een ruimtelijke richting sprake zijn.

TOT / TOE

Aangetroffen woordvormen:

In A: *thuwaert* (1x), *thuwer* (2x), *toe* (21x), *tote* (17x), *toten* (9x), *toter* (4x), *tsinen* (3x)

In F: *altoe* (1x), *toe* (21x), *tot* (5x), *tote* (9x), *toten* (6x), *toter* (4x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

In 18 van de 21 gevallen is *toe* in A deel van een voornaamwoordelijk bijwoord; in F is dat 17 van de 21 keer het geval; opmerkelijk hoge scores. Hoe dat in hedendaags Nederlands zit, is moeilijk vast te stellen, doordat *toe* in de aaneengeschreven vormen *ertoe*, *hiertoe*, *daartoe*, *waartoe* niet als apart voorzetsel wordt geteld; dat gebeurt alleen in de gesplitste notaties. In de Reynaertteksten komen deze voornaamwoordelijke bijwoorden (zoeken op de letterreeks *rtoe*) juist nooit aaneengeschreven voor.

Toe komt in A en F (elk 4x) ook als bijwoord voor (*tevens*, *daarenboven*) maar ook als uitroep (*vooruit!*). In de adverbiale betekenis *toen* vermeldt F 2017: *Was ic een houesch kijnt noch toe*; A heeft in de parallelle regel 2074: *doe*.

Semantische bijzonderheden:

Hoewel *toe* in het Algemeen Nederlands zelden een voorzetsel is, komt en kwam het als zodanig wel in dialecten voor, ofwel in de betekenis *tot* (*tot hier = hiertoe* e.d.), ofwel in de betekenis *te* voor een infinitief (maar daarvan bevatten de Reynaertteksten geen voorbeeld). Het is om die reden dat ik de voorzetsels *tot* en *toe* heb samengenomen bij de tellingen. De interpretatie van hun betekenis in voorkomende gevallen in A en F levert overigens weinig problemen op. Zie verder hierboven onder **TE** voor de vorm *Tot Amstelredam* naast *Te Amstelredam*.

TUSSEN

Aangetroffen woordvormen:

In A: *tusschen* (10x)

In F: *tusscen* (2x), *tusschen* (10x)

Morfologische en syntactische bijzonderheid:

Tussen treffen we steeds aan als voorzetsel, geplaatst voor zijn bijbehorende complement.

Semantische bijzonderheid:

Zoals nu nog steeds was ook in Reynaerts tijd *tussen* het enige, laten we zeggen, bipolaire en relationele Nederlandse voorzetsel, hetgeen betekent dat het ofwel twee argumenten neemt (*tussen wal en schip*), of één meervoudig collectivum (*tussenbeide*, *tussen de mensen*). De nu bestaande uitzonderlijke (elliptische?) gevallen als *een voet/vinger tussen de deur* en *tussen de middag* (gewestelijk ook: *onder de middag*) komen in A en F in het geheel niet voor.

UIT

Aangetroffen woordvormen:

In A: *hute* (6x), *huten* (13x), *huter* (3x), *huut* (13x)

In F: *vte* (1x), *vten* (15x), *vter* (2x), *wt* (16x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

In A is *uit* als vz. te onderscheiden van substantief *huut* (*huid*); het komt in A en F ook voor als bijwoord met de betekenis *naar buiten*, *buitenshuis* (A 1828: *Of hi hute om stelen ghinc*; A 2051: *Ende hiet Reynaerde huut waert leeden*). Overigens is soms de beslissing wat arbitrair of we *uit* moeten analyseren als niet-werkwoordelijk deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord, dat dan als voorzetsel telt, of als een losstaand bijwoord. Het geringe aantal twijfelgevallen is nauwelijks van invloed op de gemeten voorzetselfrequenties.

Uit komt niet voor als inleider van een voorzetselvoorwerp.

In de hierboven en ook eerder al genoemde regel A 1828: *of hi hute om stelen ghinc* is niet alleen interessant dat *hute* de adverbiale betekenis *buitenshuis* heeft, maar ook valt de afwezigheid het gebruik van *om* op als inleider van een bijwoordelijke bepaling van doel. Daarmee staat het op één lijn met onze zegswijzen *uit stelen gaan* of *uit eten gaan* ("*uitgaan om te stelen/eten*") In Zuid-Nederlandse dialecten valt ook de wending *voor te stelen* te beluisteren. Of dit zuiver Brabants/Limburgs is, dan wel een anglicisme, cf. de Amerikaanse wending "*Gave up His Son for to come and die*" uit de spritueel "*Live a humble*", kan ik niet uitmaken.

Semantische bijzonderheden:

Daar waar *uit* als voorzetsel is aangemerkt, heeft het steeds de betekenis "*beweging naar buiten de genoemde of veronderstelde grenzen*", ook als dat, in een enkel geval, niet letterlijk ruimtelijk is gedacht, zoals in F 8: *vten walschen boeken* (A 8 geeft: *na den Walschen boucken*); A 1523: *huter noet* (F 1513 geeft: *sonder noet*); A 1908: *huter noot*; F 1901: *vter noet*. Merk in dit geval op dat *uit* in ons huidige *uit nood* een reden of oorzaak weergeeft, terwijl het in de *Reynaert* echt een beweging naar buiten toe is, zeg maar "*buiten de gevarenzone*". *Sonder noet* (F 1513) betekent niet helemaal hetzelfde: daar is het kenmerk "*beweging*" niet geïmpliceerd, alleen het eindresultaat.

VAN / AF

Aangetroffen woordvormen:

In A: *af* (20x), *of* (1x), *van* (168x), *vanden* (1x)

In F: *af* (15x), *uan* (10x), *uanden* (3x), *van* (122x), *vanden* (17x), *vander* (13x), *vans* (1x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Het enige voorkomen van *of* (A 21: *Daer si niet meer of ne weten*) valt op. Het MNW noemt deze mogelijkheid echter wel en brengt het met West-Vlaams (en Fries!) in verband.

Vanaf F 1745 komt in die redactie naast *van* ook de spellingvariant *uan* voor, en naast *vanden* opeens ook *uanden*. Zie de opmerking hierboven onder 2. Bronnen.

Op talloze plaatsen in A en F wordt *des* gebruikt waar wij nu *ervan* zouden zetten, zoals wij nu nog in archaisch/formeel taalgebruik *des* en *der* gebruiken in plaats van *van de*; dat verklaart mede het veel geringere aantal voorzetselvoorwerpen/vastevoorzetselverbindingen in A en F vergeleken bij het hedendaags Nederlands.

Semantische bijzonderheden:

Van heeft grofweg gesproken de volgende betekenissen:

1. genitief (bezitsaanduiding)
  2. verwijdering (lokaal of temporeel startpunt)
  3. inleider van een voorzetselvoorwerp (figuurlijk); als zodanig is het ook te beschouwen als onderdeel van punt 4. hieronder.
  4. aanduiding van een direct object (*het schrijven van boeken*; *het eten van kroketten*), maar ook het quotatieve *van*, aanduidend van een direct object in de directe rede (vooral in spreektaal; ter vervanging van ": ...") of van een lijdendvoorwerpszin in de indirecte rede met voegwoord *dat* (waarbij *van* eventueel weglaatbaar is; *Ik dacht (van) oh, laten we dan maar thuisblijven*; *Toen zei ze (van) nee, ik weet het niet*; *Toen zei ze (van) dat ze het niet meer wist*).
- De eerste drie betekenissen komen ook in A en F voor; de vierde niet; die zien we pas in de 16^e eeuw voor het eerst opduiken⁶⁰.

VOOR

Aangetroffen woordvormen:

In A: *voer* (45x), *vore* (1x)

In F: *uor* (1x), *voer* (2x), *voerden* (1x), *vor* (41x), *vorde* (1x), *vorden* (3x)

Morfologische en syntactische bijzonderheden:

Als voorzetsel komt *voor* in de Reynaertteksten in vier syntactische posities voor, min of meer net zoals dat in hedendaags Nederlands het geval is:

- in verreweg de meeste gevallen als gewoon voorzetsel, inleider van een bijwoordelijke bepaling van plaats of tijd;
- in mindere mate als gewoon voorzetsel, inleider van een ander soort bijwoordelijke bepaling, bv. in de betekenis *boven*, *jegens*, *om*, *vanwege*, *voor wat betreft*;
- een enkele maal als inleider van een voorzetselvoorwerp;
- een enkele maal als al dan niet doordrongen deel van een gesplitst voornaamwoordelijk bijwoord, volgend op het voornaamwoordelijke deel.

In A 1620 en F 1610 *Dat hire soude vinden vore* lijkt het voornaamwoordelijk bijwoord *ervoor* om redenen van rijm dwang te zijn gesplitst.

Op één enkel voorkomen na vinden we *voor* nooit als inleider van een voorzetselvoorwerp (*wachten/behoeden/zorgen voor*); in A en F staat wel bijv. A 483: *Dat ghi hu wacht van baraet*, A 769: *Wie so wille, wachte hem dies*, A 1357: *wacht hu jeghen mesval*, met parallelle varianten in F. Meestal nemen deze werkwoorden een 'gewoon' lijdend voorwerp in de vorm van een accusatief of een *dat*-zin. Het enige voorkomen staat in F 480: *Nu ne sorget niet vor mi*, waar in A 494 staat: *Nu ne zorghet niet om mi*. En in A 1111: *Daer omme zorghe ic lieve neve* (geen parallel in F).

Niet als voorzetsel komt *voer* in A ook 3 keer voor als verleden tijd van *varen* (*aldus voer mijn vader danen*).

Vor treffen we in F ook als bijwoord aan: "*naar voren, tevoorschijn*". Ook *vore* zien we in F als bijwoord: "*vooraan, aan de voorzijde*".

Vor (A 376: *Nu mooghd wel vor waert meer*) is niet als voorzetsel geteld. In de betekenis "*vanaf nu*" is *vor* in *vor waert meer* als bijwoord van tijd te beschouwen.

Ook *vore* (A 2392: *Daer sine vore hadde ghestaen*) is niet als voorzetsel geteld. Hoewel Hellinga, Janssens en Reynaertgenootschap noteren: *Daer sine vore hadden ghestaen*, vermelden de andere tekstedities (Lulofs, Bouwman): *Daer sine voete hadde ghestaen*. Janssens⁶¹ wijst daarbij op een verlezing van *vore* voor *voete*, gelet op redactie F. Er is geen interpretatiemogelijkheid om in dit *vore* een voorzetsel te zien, bij gebrek aan bijbehorend complement. Ook de

⁶⁰ Zie Coppen 2012

⁶¹ Janssens 1991: 123

mogelijkheid om *vore* te lezen als "*ploegvoor*" is onacceptabel; vossenpoten trekken geen voren, een vore staat niet, maar ligt, en het MNW vermeldt deze vindplaats ook niet s.v. VORE II. *Wee* (A 2678) lijkt een verschrijving te zijn van *wel*; in B en F staat vor. In A is het derhalve niet als voorzetsel geteld.

Semantische bijzonderheden:

Zoals hierboven aangegeven zijn de diverse betekenissen van *voor* in de Reynaertteksten niet erg afwijkend van die wij nu ook hanteren. Alleen ingeval *voor* de inleider is van een niet-spatiotemporele bijwoordelijke bepaling, zouden wij nu voor een ander voorzetsel kiezen, zoals: A 281: *Doghet hi voer sine zonden* (waar wij *om* of *vanwege* gebruiken), A 370-371: *...vele zware | voer sine zonden* (idem) A 578: *Die ic voer alle gherechten prijse* (nu naast *voor* ook *boven*) F 480: *Nu ne sorget niet vor mi* ("*maak u niet bezorgd om mij*") F 2744: *Beide vor lieue ende vor lede*. A 2776 heeft: *Beede lijf ende lede*; we moeten *vor* hier interpreteren als: *voor wat betreft*.

ZONDER

Aangetroffen woordvormen:

In A: *sonder* (35x)

In F: *sonder* (31x)

Morfologische en syntactische bijzonderheid:

Sonder komt in A en F uitsluitend voor als voorzetsel en staat ook steeds voor het bijbehorende complement.

Semantische bijzonderheid:

Sonder heeft zowel in A als in F de betekenis van *zonder*, *behalve* of *behoudens*. De interpretatie levert geen problemen op. De enige wellicht wat vreemd overkomende voorzetselgroep is *sonder van desen* (A 2903 en F 2869) waarin we een ellips kunnen lezen: de kern van het complement, dus tussen *sonder* en *van*, is weggelaten; te denken valt aan *zonder het geval van nu, zonder dit voorval*.

9. Conclusies

1. Er bestaat geen significant verschil in voorzetselgebruik tussen het Reynaertverhaal in het Comburgse en in het Dyckse handschrift, noch wat betreft de daar voorkomende voorzetseltypes, noch wat betreft de voorzetselratio gemeten naar tokens. (onderzoeksvraag 1)
2. In zowel het Comburgse als het Dyckse handschrift treffen we uitsluitend een identieke deelverzameling aan van 28 'primaire' voorzetsels. Van de 66 Middelnederlandse voorzetsels die na 1500 zijn verdwenen komt er niet één in genoemde Reynaertteksten voor. (onderzoeksvraag 2)
3. De aanname dat er in Germaanse, Romaanse en Slavische talen een omgekeerd evenredig verband bestaat tussen het gebruik van naamvallen en van voorzetsels wordt bij diachrone beschouwing van de Reynaertteksten en het hedendaags Nederlands, Duits, Italiaans en Tsjechisch duidelijk bevestigd. (onderzoeksvraag 3)
4. Dat in het hedendaags Nederlands het voorzetsel *van* de hoogste ratio heeft (22,5% van alle voorzetseltokens) en in de twee Reynaertteksten slechts de op twee of drie na hoogste (11,3%, dus maar de helft), is toe te schrijven aan het veelvuldiger gebruik van de genitiefvormen in de onderzochte Reynaerthandschriften. (onderzoeksvraag 3)
5. Zowel gemeten naar de voorzetselratio (1 voorzetsel op hoe veel woorden) als naar de distributie der voorzetsels, met name *in*, *van* en *te*, als naar het gebruik van naamvallen lijken beide Reynaertteksten meer op modern Duits dan op modern Nederlands. Anders gezegd: het Nederlands heeft zich op deze aspecten de afgelopen eeuwen verder ontwikkeld dan het Duits.
6. In beide Reynaertteksten komt er geen ongescheiden vorm voor van een scheidbaar samengesteld werkwoord in de finiete vorm (dus als persoonsvorm) in de hoofdzinvolgorde, dus bijv. *anevaerden* in plaats van *ane vaerden*, of *Hier upgheve ic di den scat* in plaats van *Hier gheve ic di up den scat*. (onderzoeksvraag 4a)
7. Van de 15 voorzetsels die tegenwoordig inleider kunnen zijn van een voorzetselvoorwerp, zijn er maar acht die dat in de Reynaertteksten ook doen. Het enig opmerkelijke verschil in gebruik is de tweemaal voorkomende collocatie *hopen te*+substantief, waar wij nu *hopen op* gebruiken. (onderzoeksvraag 4b)
8. Het voorkomen en het gebruik van voornaamwoordelijke bijwoorden in de *Reynaert* is nagenoeg geheel identiek aan dat van het hedendaags Nederlands, met als meest in het oog springend verschil dat in de Reynaertteksten het tweede lid van het voornaamwoordelijk bijwoord, het voorzetsel *dus*, altijd achter het eerste lid (het bijwoord) blijkt te staan. (onderzoeksvraag 4c)
9. Nauwkeurig synchroon en diachroon onderzoek naar woordfrequenties van voorzetsels wordt ernstig bemoeilijkt doordat in de meeste corpora van tokens niet de woordsoort wordt vermeld, zodat daar bijvoorbeeld het voorzetsel *te* (EN: *to*) niet wordt onderscheiden van het bijwoord *te* (EN: *too*).
10. In het Comburgse en het Dyckse handschrift is het niet goed mogelijk tokens te rangschikken onder het voorzetsel *te* dan wel onder *tot* vanwege de vele gevallen van proclisis waarbij van het voorzetsel alleen de beginletter *t-* is gerealiseerd. Dat impliceert dat het situerende/plaatsbepalende *te* en het richtingbepalende *tot* in de Reynaertstatistiek qua vorm komen samen te vallen, wat in het hedendaags Nederlands (*te* vs. *tot* of *naar*) niet het geval is, maar in het Duits (*zu*) soms weer wel.
11. Het in beide handschriften veelvuldig voorkomende *te...waert* heeft als gevolg dat enerzijds het voorzetsel *te* tweemaal zo vaak voorkomt als in het hedendaags Nederlands (17,5% van alle voorzetseltokens om 8,8% nu), anderzijds dat het voorzetsel *naar* beduidend minder vaak voorkomt (0,6% om 2,9%).

12. Het heeft er de schijn van dat er ongeveer halverwege de Dyckse Reynaertredactie een cesuur ligt. In het eerste gedeelte is *van* steeds gespeld als *van*; in het tweede deel meestal als *uan*. Dit kan zijn veroorzaakt door een periode tussen het schrijven van het eerste en het tweede deel, of doordat een andere kopiist het werk heeft voortgezet, of doordat van een andere legger gebruik is gemaakt.

10. Literatuuropgave

[ANS] Haeseryn, W.J.M. et al. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e druk. Groningen/Deurne : Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn 1997. ISBN 9068904906 (Ned.) of 9030900431 (België).

[BOOGAART 1975] Werkgroep Frequentie-Onderzoek van het Nederlands; red. P.C. Uit den Boogaart. *Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands*. Utrecht : Oosthoek, Scheltema & Holkema 1975. ISBN 903130039X.

[BOUWMAN 2002] Bouwman, André en Bart Besamusca. *Reynaert in tweevoud : deel I Van den vos Reynaerde*. Deltareeks. Amsterdam : Uitgeverij Bert Bakker 2002. ISBN 9035124405. Ann.: Met zwart/wit houtgravures (uit R) en kleurenreproducties van fragmenten van alle besproken bronnen.

[COLLEMAN 2012] Coleman, Timothy. *Ditransitieve constructies in het Nederlands: semasiologische en onomasiologische kwesties*. IN: *Nederlandse Taalkunde*, jg.17, 2012-3, p.345-361.

[COPPEN 2012] Coppen, Peter-Arno en Ad Foolen. *Dutch quotative van. Past and present*. In: Buchstaller, Isabelle en Ingrid Catharina van Alpen (reds.), *Quotatives : cross-linguistic and cross-disciplinary perspectives*. Amsterdam : John Benjamin 2012. ISBN 9789027239051.

[HELLINGA 1952] Hellinga, W. Gs. *Van den vos Reynaerde. I Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500*. Zwolle : N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink 1952. Ann.: Deel II *Tekstkritiek* is nooit verschenen.

[HERTOG 1892] Hertog, C.H. den, Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers. 3 delen in 1 band.
1^e stuk: De leer van den enkelvoudigen zin. Tweede Druk. Amsterdam : W. Versluys 1892¹-1903².
2^e stuk: De leer van den samengestelden zin. Eerste Druk. Amsterdam : W. Versluys 1892.
3^e stuk: De leer der woordsoorten. Tweede druk. Amsterdam : W. Versluys 1895¹-1903².

[HORST 2008] Horst, J.M. van der. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. 2 delen. Leuven : Universitaire Pers Leuven 2008. ISBN 9789058676467.

[JANSSENS 1991] Janssens, Jozef et.al. *Van den vos reynaerde : Het Comburgse handschrift*. Met facsimile van het Comburgse handschrift. Leuven : Davidsfonds 1991. 2^e druk. ISBN 9061527503.

[LEIPZIG 2016] *Deutscher Wortschatz*. Universität Leipzig 2016.
Op <http://corpora.uni-leipzig.de/de>
Ann.: Via DOWNLOADS toegang tot de *Leipzig Corpora Collection Download Page* waar digitale taalcorpora staan uit 220 talen.

[LOEY 1976] Loey, A. van. *Scheidbare en onscheidbare werkwoorden hoofdzakelijk in het Middelnederlands. Analytische studiën*. Reeks III - Nr.41. Gent : Koninklijke Academie voor Nederlandse taal en letterkunde 1976.

[LOONEN 2003] Loonen, Nard. *Stante pede gaande van dichtbij langs AF bestemming @*. Utrecht : UU 2003. Dissertatie op CD-ROM. ISBN 9039332193.
Online te raadplegen op <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/20775>

[LOONEN 2010] Loonen, Nard. *Een koningsdrama. Of hoe Reynaert de waarheid bij elkaar liegt*. In Tielcelijn. Jaarboek 3 (jaargang 23), p.204-236.
Te raadplegen op http://www.dbnl.org/tekst/_tie002201001_01/_tie002201001_01_0010.php
en op http://www.reynaertgenootschap.be/files/Tielcelijn%2023%20pg%201_245.pdf.

[LULOFS 1975] Lulofs, F. *Nu gaet reynaerde al huten spele. Over commentaar en interpretatie.* Amsterdam : Thespa. Amsterdamse smaldelen 3.

[LULOFS 1985] Lulofs, F. *Van den vos reynaerde : de tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen.* Groningen : Wolters-Noordhoff. 2^e, verbeterde, oplage. ISBN 9789001557553.

[MNW] Verwijs, E. en J. Verdam. *Middelnederlandsch Woordenboek.* 11 delen. 's-Gravenhage : Martinus Nijhoff 1885-1971.

[MÜNSTER 2014] *Die Dycksche Handschrift : Der Naturen bloeme / Jacob <von Maerlant> ; Van den Vos Reynaerde.* Facsimile van het hele handschrift op <http://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/hdh/content/titleinfo/2138209>.
Ann.: Op die pagina staat ook een link naar dezelfde facsimile-uitgave met diplomatische transcriptie.

[NEDERPELT 1987] Nederpelt, R.P. *De taal van de wiskunde : een verkenning van wiskundig taalgebruik en logische redeneerpatronen.* Almere : Versluys 1987. ISBN 9024915414.

[NOORTWIJK 1995] Noortwijk, Cornelis van. *Het woordgebruik meester. Een vergelijking van enkele kwantitatieve aspecten van het woordgebruik in juridische en algemeen Nederlandse teksten.* Diss.
Lelystad : Koninklijke Vermande BV 1995. ISBN 9054582618.

[REYNAERTGENOOTSCHAP] *Integrale tekst naar het Comburgse handschrift.* Kritische, integrale tekstuitgave op www.reynaertgenootschap.be/node/81